

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΑΝΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffmann τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὕψηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβουλος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. — Franz Bæhm ὕψηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg — Παν. Κανελλόπουλος καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἔκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδορακόπουλος τακτ. καθ. Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης. — Θεμ. Τσάτσος ὕψηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ
ΨΑΡΡΩΝ 41
1934

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

Α'. Η ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤ. Α. ΤΣΑΤΣΟΥ

Η προκείμενη μελέτη αποτελεί τη συνέχεια μιας άλλης μελέτης μου για τη Γνωσιολογία του Καντ, που δημοσιεύθηκε στον Ε' τόμο του Αρχείου σελ. 10 - 117. Αποβλέπει στον ίδιο σκοπό και έχει τις ίδιες επιστημονικές αξιώσεις: να εισαγάγη τον άρχαιο από διάβασμα του Καντ, που είναι ο ίδιος ή καλύτερη εισαγωγή στην ιδεοκρατία. Δεν προσφέρεται αυτή η μελέτη για να αποκαλύψει όσα θέλουν να αποδώσουν φιλοσοφία από τον κόσμο να διαβάζουν τις μεγάλες έργους του καντιανού έργου, αλλά αντίθετα για να οδηγηθούν σ' αυτές. Κυρίως όμως θα επιθυμούσα, μερικούς τονλάχιστων από τους αναγνώστες μου, να τους φέρω στην ψυχική ανάγκη να επικοινωνήσουν απ' εθελίας με το ίδιο το καντιανό έργο. Μου άξι αυτό να πιάσει έλπίς να καταλάβουν τι είναι και τι δεν είναι το «ηθολοσοφείν» και να στρεφθούν τη φιλοσοφική τους αντίδραση.

(*) Καντ είναι έτσι τοποθετημένος μέσα στην ιστορία του ανθρώπου, ώστε όσες δέν τον δέχονται, βρίσκονται στην αδήριτη ανάγκη να τον αντικρούσουν πέρα και πέρα. Κάθε φιλοσοφική ιστορία είναι αναγκασμένη να πάρη κάποια θέση απέναντί του. Οι περισσότερο αντικρούσεις, που έτυχε να διαβίωσω, αποδεικνύουν μίαν έλλιψη συστηματικής επικοινωνίας με το καντιανό κείμενο και με το ίδιο και με τις βασικές αρχές της καντιανής φιλοσοφίας. Μόνο ο Fichte και ο Hegel και από τους νεότερους ο Cohen και ο Natorp που ήνευσαν τις αδύνατες πλευρές του Καντ. Μόνο δηλαδή εκείνοι, που κατάλαβαν τον Καντ καλύτερα απ' ό,τι ο ίδιος κατάλαβε τον εαυτό του, μπόρεσαν να αντισταθούν σοβαρά στην καθυστέρηση και αντίληψη

μελέτες τοῦ Καντ, ποὺ δημοσιεύει τὰ « Ἀρχεῖα », γραμμένες σχετικὰ μὲ πιδό φροντίδα καὶ ὁπτιμονή, θέλω νὰ ἐλπίζω πὺς θὰ περιόσχον, πὺ ὅσοις ἔχον καλὴ θέληση, τὰ ἐργάδια ποὺ χρονίζονται γιὰ νὰ ἐλέγ- χεται ἡ προχειρολογία εἴτε εἶναι ἔπαινος εἴτε εἶναι ὑπόμνημα.

Πρόκειται νὰ μὴ ἀκόμα ὅτι ὄψη των ὁ ἀναγνωστῆς τοῦ « Ἀρχεῖου », ὅτι σκόπιμα δὲν εἶμαι ἀνηθὺς πιστός, οὔτε στή σελή των σκέψων τοῦ Καντ, οὔτε καὶ πὺς ἀρχὰ πολὺπλοκαε διατροπώσεις του. Δὲν δίνω περίληψη τοῦ Καντ, ἀλλὰ μὰ ἐξήγηση τῆς ἠθικῆς του φιλοσο- φίας. Οἱ περιλήψεις, πὺ προκείμενα ἄσκατοι, εἶναι καὶ ἀπρόσιτοι καὶ γι' αὐτὸ πνευματικὰ νεκροί.

Μὰ ἀκριβῶς, γιατί ἔχει κίσιως προσωπικότητα χαρακτηρη ἡ τε- λευαία αὐτῆ μελέτη, καὶ δὲν μαρτυροῦν νάτιαν ἀλλοιῶς ἡγοῦν δὲν ἀφορᾷ τὸ λογικὸ, ἀλλὰ τὸ ἠθικὸ, τὸ πρόβλημα τῆς προσωπικότητας, μ.πορεῖ νὰ ὁμολογησῶ, χωρὶς ἡ δήλωσή μου αὐτῆ νὰ ἀντικειμελιχθῆ στή ἀνηθισμένη των προλεγούμενων ἐπισημάνση, πὺς ἀντιστοιχοῦμαι βαιθότερα τὶς ἀτέλειες καὶ τὶς ἀδυναμίες τῆς προσπάθειάς μου. Ἐλπίζω ὅμως πὺς ἡ ἐπίκριση καὶ ἡ ἀνζήτηση, ποὺ μοῦ ἔχει ὑπο- σχεθῆ ὁ πιδό ἔγκριτος ὁπτιδὸς τοῦ ἱστορικὸ ἔλασηοῦ, θὰ μὲ βοηθήσῃ πὺ νὰ συμπληρώσω τὶς ἐλλείψεις καὶ τὰ ἀσπληρώσω τὸ ἀποχε- υμὸ μου.)

1. Ὁ θεωρητικὸς καὶ ὁ πρακτικὸς λόγος. Στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ὁ Καντ γυροῦν νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς μαθηματικῆς καὶ τῆς φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης. Ἄν οἱ ἐπι- στῆμες αὐτὲς εἶχαν ἀποκλειστικὴ πηγὴ τὴν αἴσθηση, τότε δὲν θὰ

1) Ὁ κ. Α. Γληῶς πὺς « Νέως Παισιότητες », ἀνζητώτως μὰ μὲ τὸς 1933, γόλλο 7, σελ. 21-1) γράφει: « Σὶ ὅτι λέει γιὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀλήθειας, δὲν ἀπαιτῶ τὴν, γιατί εἶμαι ἐπαγορευόμενος νὰ εἶμαι ἀνζήτητος. Ἐπὶ τὰ ἐκκαθαρίσων, πιστεύω, ὅτιαν θὰ μ.πορεῖ πὺ κίσιως ὁμολογῆ τῆς ἀνζήτησης. φανταζόμενα πὺς τὸ ἀπαιτημένο ἔλασηο μου γιὰ τὴ γροισολογία των Καντ ἐκρίμαζε κα' ὅλας τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ ἀνζήτηση αὐτῆ. φαίνεται ὅμως πὺς θὰ κριτικῆσῃ ὁ κ. Γληῶς τὸ προμείνη, μὴ τυχὸν πραγματικῶς καὶ τὴν κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Καντ, ὅπως τὴν βλέπω καὶ τὴν ἐνστερνίζομαι, ἀπὸ τὴν θὰ εἶχε ἡ ἀν- ζήτηση ἀκόμα πλατύτερη βίση. Καὶ ἰδοῦ ποὺ ἡ προσπάθεια των ἐπαλήθευε. Νὰ δοῦμε ἂν θὰ ἐπαληθεύῃ καὶ ἡ δική μου προσπάθεια, μὰς ἀνζήτησης αὐτῆς ἐπιστημονικῆς καὶ γι' αὐτὸ γόνιμης, ὡς ἐλπίζομε, καὶ γιὰ τὸς δυὸ μας.

μποροῦσαν οἱ κρίσεις, ποὺ τὶς ἀποτελοῦν, νὰ εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ κάθε ἕναν ποὺ θέλει ὀρθῶς νὰ σκεφθῆ. Κανενὸς ἢ αἴσθησις δὲν εἶναι ἀπολύτως ὅμοια μὲ τὴν αἴσθησις τοῦ ἄλλου. Εἶναι διαφορετικὴ, σχετικὴ σὲ κάθε ἄνθρωπο, ἔχει ὑποκειμενικὸ χαρακτῆρα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ κρίσεις μὲ κῦρος ἀντικειμενικό, ποὺ θὰ ἔπρεπε ὅμοια νὰ συνδέονται σὲ κάθε συνείδηση ποὺ θέλει νὰ σκεφθῆ ἐπιστημονικά. Καὶ ὅμως αὐτὲς οἱ ἐπιστῆμες περιέχουν κρίσεις μὲ γενικὴ ἔκταση, ποὺ ἀναγκαστικὰ ἰσχύουν γιὰ ὅλους καὶ γι' αὐτὸ λέμε πὸς ἔχουν κῦρος ἀντικειμενικό. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει διότι οἱ ἐπιστημονικὲς αὐτὲς κρίσεις εἶναι συνδέσεις παραστάσεων ποὺ δὲν συντελοῦνται σύμφωνα μὲ τίποτε αἰσθητὰ δεδομένα, δηλαδὴ μὲ δεδομένα ὑποκειμενικά καὶ σχετικά, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ ἀρχές, ποὺ δὲν μᾶς δίνονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, γιατί εἶναι προϋποθέσεις τῆς συλλήψεως κάθε αἰσθητοῦ, ποὺ μᾶς εἶναι δοσμένες a priori, οἱ ἀναγκαῖες μέθοδοι τῆς ἐπιστήμης γιὰ τὴν γνώση τοῦ αἰσθητοῦ.

Κάθε φορά ὅπου κατὰ τὶς ἀρχές αὐτὲς συνδέονται οἱ παραστάσεις στὴν κρίση, ἔχομε κρίσεις καὶ γνώσεις ἀντικειμενικές. Οἱ ἀρχές αὐτὲς, ποὺ τὶς ὀνομάζει ὁ Kant κατηγορίες, δὲν εἶναι ἀσύνδετες καὶ ἀσυσχέτιστες ἀναμεταξύ των. Ἐάν συνέβαινε αὐτό, τότε ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση δὲν θὰ ἦταν ἐνιαία, δὲν θὰ ἦταν δηλαδὴ γνώση, γιατί μόνο ἡ ἐνότητα, τὸ σύστημα τῶν νόμων κάνουν τὴν ἐπιστήμη ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης. Οἱ κατηγορίες εἶναι σύστημα ἀρχῶν ποὺ μποροῦν νὰ συνδέσουν σὲ μίαν ἐνότητα ὅλο τὸν φυσικὸ κόσμο. Αὐτὴ ἡ συστηματικὴ ἐνότητα τῶν κατηγοριῶν λέγεται διάνοια. Ἡ διάνοια εἶναι λοιπὸν ἡ μέθοδος, μὲ τὴν ὁποία συλλαμβάνει ὁ νοῦς, ὁ λόγος, ἀντικειμενικά τὸν αἰσθητὸν κόσμον. Ἀλλὰ ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι ἄπειρος, ὅπως ἄπειρος εἶναι ὁ χρόνος καὶ ὁ εἶρμος τῆς αἰτιότητος. Ἡ ἐπιστήμη, ἡ διάνοια, βαδίζοντας ἀπὸ ἐννοια σὲ ἐννοια καὶ ἀπὸ παράσταση σὲ παράσταση δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ἄπειρον ὅλο. Ἐν τούτοις αὐτὸ τὸ ἄπειρον εἶναι προϋπόθεσις τοῦ χρόνου καὶ τῆς αἰτιότητος. Αὐτὸ τὸ ἄπειρον εἶναι πρὸς νὰ γνωσθῆ. Καὶ ἡ διάνοια ἐργάζεται μὲ τὴν προϋπόθεσις αὐτὴ τοῦ ἀπείρου καὶ τὴν ἀκολουθοῦσα προϋπόθεσις τῆς διαρκοῦς ἐπεκτάσεως τῆς γνώσεως πρὸς αὐτὸ τὸ ἄπειρον. Ἐργάζεται μὲ ἀρχές ποὺ τείνουν στὴ συλ-

ληψη τοῦ ὅλου, τῆς ἐνότητος, καὶ αὐτὸ ἀπαιτεῖ τὴ σύλληψη τοῦ εἶδους ὡς εἰς τὴν τελευταία εἰδοποιὸν διαφορά, τοῦ γένους ὡς τὸ γενικότατο γένος, καὶ τῆς συνιέρειας ὅλων αὐτῶν, τῶν εἰδικώτατων καὶ γενικότατων στοιχείων. Αὐτὲς οἱ ἀρχές εἶναι αἰτήματα τοῦ ὁπιόζοντος ἐπὶ φύσιν τῆς γνώσεως· εἶναι ἀρχές τοῦ ἀναγκαστικῶς διέποντος καὶ κατευθύνοντος τὴν ἐξέλιξιν τῆς διάνοιας. Αὐτὲς οἱ ἀρχές, τοῦ τίς ὀνομασίαις ἰδέες, ὅμως δὲν ἐκλήσκον ἐπὶ ἀφαιρέσει τῆς διάνοιας, ἀφοῦ εἶναι οἱ θεμελιώτικες τῆς ἀρχές, ἀλλὰ εἰς τὴν εὐρύτερον ἀφαιρέσει τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου, εἰς τὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ συνειδόμενου, καὶ δὲν εἶναι συγκεκριμένη ὅπως ἡ διάνοια τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ εἰς τὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ἐνέργεια τοῦ συνειδόμενου, ὅχι μόνον ἡ ἐπιστημονικὴ, καὶ γενικότερα ἡ θεωρητικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ πρακτικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἡ ἐρωτικὴ καὶ ἡ θαυμαστικὴ, μὲ μίαν λέξιν, καὶ ἐπὶ συγκεκριμένη μορφή πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ διάνοια, δηλ. ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψις, ὅπως παρουσιάζεται εἰς φυσικομαθηματικὰς ἐπιστήμας, εἶναι αὐστηρότερος καὶ ἰερατικότερος τῶν ἐπιστημῶν, εἶναι μίαν μορφή τοῦ λόγου, ἡ μορφή τοῦ καίοντος ὅταν σιγῶνται ἐπὶ θεωρητικὴν σύλληψη τῶν φαινομένων. Ἡ διάνοια εἶναι μίαν μεθόδον τοῦ λόγου. Ὁ λόγος εἶναι ἡ τελευταία ἔννοια ὅπου ἀναγκαστικῶς καταλήγει ἡ ἔρευνα τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Ὁ λόγος εἶναι ὁ λόγος τῆς γνώσεως, ὁ λόγος τῆς διάνοιας. Ὁ λόγος ὅμως πᾶσι γι' αὐτὸ καὶ πάντα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς διάνοιας, τὰ φαινόμενα συλλαμβάνει εἰς ἀπόλυτες ἔννοιαι, εἰς ἰδέας καὶ δὲν ἔχουν φαινομενικὴν ὕπαρξιν, ὕπαρξιν γὰρ τὴν διάνοια, συλλαμβάνονται ὅμως λογικῶς καὶ ἔχουν νοητὴν ὕπαρξιν, καὶ, ἂν θέλωμε ἀκριβέστερα, ἰσχυρὸν γὰρ τὸ λόγον. Καὶ οἱ ἰδέαι, ὡς τὰ ἴσχυρα αἰτήματα τοῦ λόγου, εἶναι οἱ θεμελιώτικες βῆματα, ὅχι μόνον τῆς διάνοιας δηλ. τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικῆς παιδείας.

Ἡ διάνοια, ὅσο καὶ ἂν προσεκταθῇ, δὲν μπορεῖ νὰ ὁρίσῃ τί πρέπει νὰ γίνῃ, τὸ δέον· δὲν μπορεῖ νὰ διατυπώσῃ πᾶσι ἀξιώσεις φαινομένων, ποτὲ ἀξιώσεις καὶ βαρβαρίων τὴν ἐμπειρία, α. γ. γὰρ τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φύσεως, καὶ τὴν ἀπόλυτη διαφοροποιήσιν των. Καὶ ὅμως αὐτὲς οἱ ἀξιώσεις ἰσχυρῶν εἶναι ἀναγκαστικῶς

1) Κωνστ. Κρ. δ. τ. Α, Dial. I, 1 σελ. 216.

σκοποὶ καὶ ὡς τοιοῦτοι ἀναγκαῖοι ὄροι τῆς διάνοιας. Ὁ λόγος διατυπώνει ὅμως δέοντα καὶ γιὰ τὴ θεωρία καὶ γιὰ τὴν πράξη, διατυπώνει σκοποὺς καὶ συνθέτει σκοπούς. Ἐξω ἀπὸ τὴ διάνοια ὁ λόγος ἔχει ἄλλη δική του μέθοδο, ἄλλες θεωρητικὲς δυνατότητες. Γνώση, ὑπὸ τὴν μορφή τῆς φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης, δὲν μᾶς δίνει ὁ λόγος· δὲν προσθέτει τίποτε στὸ «τί ἐστὶ» (τί ἐστὶ γιὰ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴ διάνοια), ἀλλὰ ὁρίζει τὸ «τί δέον γενέσθαι», τί εἶναι ἄξιο, τί ἐπομένως ἰσχύει, τί ἐπιόχκει κατὰ λόγον, ἔχει ἀπλῶς νοητὴν ὑπαρξὴ ἢ ἀλλοίως, ἰσχύ. Λέν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβωμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἐνότητα συνειδήσεως, ἀνώτερη καὶ γενικώτερη, ποὺ περιλαμβάνει ὅ,τι μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο τοῦ συνειδότης, ὁ λόγος, καὶ ὅτι διαφέρει ἀπὸ τὴ διάνοια, ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενο μονάχα τὴ μηχανικὴ καὶ μαθηματικὴ σύλληψη τοῦ αἰσθητοῦ. Γιὰ τὴν βαθύτερη ὅμως κατανόηση τῆς οὐσίας αὐτῆς τῆς τελικῆς ἐννοίας τοῦ λόγου ἢ τοῦ νοῦ ἢ τοῦ πνεύματος, — ὅλες αὐτὲς οἱ λέξεις ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα γιὰ μᾶς ἐδῶ — χρειάζεται ἡ γνώση μιᾶς ἄλλης πνευματικῆς λειτουργίας, τῆς διαλεκτικῆς.¹⁾

Ἀλλὰ πρωτίστως χρειάζεται ἡ σύλληψη τοῦ λόγου, ἐκεῖ ποὺ ἄμεσα καὶ ὄχι διὰ μέσου τῆς διάνοιας ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ ζωὴ, στὴν πράξη. Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία μᾶς εἰσάγει στὸν κόσμον τοῦ λόγου καὶ τοῦ νοῦ. Ὅπως ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου γυρεύει νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ἔτσι καὶ ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ζητάει νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἠθικῆς πράξεως. Ἡ κριτικὴ τῆς θεωρίας ρωτᾷ· πῶς εἶναι δυνατὴ γνώση μὲ ἀντικειμενικὸ κῦρος; Ἡ κριτικὴ τῆς πράξεως ρωτᾷ· πῶς εἶναι δυνατὴ πράξη μὲ ἀντικειμενικὸ κῦρος;

2. Τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας.

Οἱ κατηγορίαι εἶναι κριτήρια, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ξεχωρίσωμε τὸ ἐπιστημονικὰ ὀρθὸ ἀπὸ τὸ μὴ ὀρθό, ποὺ μᾶς παρέχουν τοὺς ὄρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους μιὰ γνώση μπορεῖ νὰ γίνῃ ὀρθή, ἀντικειμενική. Μόνο διότι ὑπάρχουν οἱ κατηγορίαι, εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση μὲ ἀντικειμενικὸ κῦρος. Γιὰ νὰ εἶναι λοιπὸν δυνατὴ ἡ πράξη μὲ ἀντικειμενικὸ

1) Σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια ὁ Kant δὲν ἔφθασε.

ἠθικό κῆρος, πρέπει καί στο πεδίο τῆς πράξεως νά ἰσχύει μιάν ἀρχή ποῦ νά μᾶς παρέχη τήν προπόθεση, ὅπο τήν ὁποία μιὰ πράξη μπορεῖ νά εἶναι ἀντικειμενικά ὀρθή, ἢ μέ ἄλλη λέξη, ἠθική. Πρῶτο λοιπόν προαιτιούμενο, γιά νά εἶναι δυνατή ἡ ἠθική πράξη, εἶναι ἡ ὑπαρξη ἐνός κριτηρίου ἐπί τῆ φύσει τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιχειρήσιμη τῶ ἠθικό ἀπό τῶ ἀνθρώπου, μίς ἀντικειμενική ἠθική ἀρχή, ἐνός ἠθικοῦ νόμου, ποῦ νά ὀρίξη πῶς πρέπει νά πράττωμε γιά νά πράττωμε ἠθικά. Ἀλλά δέν ἀρκεῖ αὐτό. Πρέπει νά μπορῆ ἡ πράξη νά συμμορφωθῆ πρὸς τήν ἀρχήν αὐτή. Δέν ἀρκεῖ ὁ ἠθικός νόμος πρὸς τήν ἐπιταγή τοῦ νόμου νά μπορῆ νά συμμορφωθῆ ἡ πράξη. Ἄν ἡ πράξη καί ἐδῶ μεταχειρισθῶμε τήν λέξη αὐτή μέ τήν ἐντελῶς ἀκαδημαστική ἔννοια ποῦ ἔχει στήν ἀκαδημαστική ἀγωγή ἢ τῶν προαιτιούμενη ἀπόλυτα ἀπό παικίλια αἴτια, ἴσχυει ἀπό τόν ἠθικό νόμο, τότε δέν θά μποροῦσι ἡ πράξη νά συμμορφωθῆ πρὸς τόν ἠθικό νόμο, δέν θά ἦταν δυνατή ἠθική πράξη. Τό δεύτερο λοιπόν προαιτιούμενο τῆς ἠθικῆς πράξεως εἶναι ἡ δυνατότητα νά προαιτιώσεται στόν ἠθικό νόμο. Αὐτή ὅμως ἡ δυνατότητα εἶναι ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Τό πρῶτο πρόβλημα τό ἐρευνᾷ ὁ Καντ στήν Μεταφυσική τῶν ἠθῶν, τό δεύτερο διατυπώνεται πρῶτα στή Λογική τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, ὁ ἀναπτύσσεται στήν Κριτική τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀλλά ἡ τελική τῶν διατυπώσεων συμπληρώνονται στήν Κριτική τῆς δυνάμεως τῆς κοίτης.

Α'

3. Πράξη καί βούληση. Ἐκεῖνο ποῦ ὁ ἠθικός νόμος ἔχει νά καθίσει εἶναι ἡ ἀνθρώπινη πράξη.

Ἡ πράξη εἶναι μιὰ ἐνέργεια, στήν ἐννοια τῆς ἐκείνης ἐννοια, ποῦ περιλαμβάνει καίθε φυσική ἢ καί ψυχική μεταβολή μιὰ ἐνέργεια ὅπως ὁρισμένου εἴδους. Ὅλες αἱ ἐνέργειες εἶναι προαιτιωμένες ἀπό μιὰ αἰτία. Τῆς πράξεως αἰτία εἶναι ἡ προαιτία τοῦ σκοποῦ τῆς. Προπόθεση τῆς πράξεως εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ σκοποῦ τῆς ἢ πράξη

1) Kant, Kr. d. r. V., σελ. 362-377. (Οἱ συζητήσεις στόν Καντ γίνονται στήν ἐκδοχή τῆς Ἀκαδημαστικῆς τοῦ Γερμάνου).

εἶναι συνειδητὴ ἐνέργεια, ποὺ κατευθύνεται σ' ἓνα σκοπό. Ἔτσι ὅλη ἡ πράξις προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ σκοπό. Ὁ σκοπὸς ὁρίζει τὴν κατεύθυνση, προσδιορίζει τὸ νόημα τῆς πράξεως. Ἡ θέσις σκοποῦ εἶναι λοιπὸν προαπαιτούμενο τῆς πράξεως ἀπαραίτητο. Ἀλλὰ θέσις σκοποῦ εἶναι ἡ λειτουργία τῆς βουλήσεως. Πράξις ὑπάρχει ὅπου ὅρος τῆς ἐνέργειας εἶναι ἡ θέσις σκοποῦ, δηλ. ἡ βούλησις. Πράξις εἶναι τὸ προϊόν τῆς βουλήσεως, ἡ πραγμάτωση τῆς βουλήσεως.

Ἀπὸ αὐτὰ ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ πράξις εἶναι ἓνα ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο τῆς βουλήσεως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς πράξεως εἶναι στὴν οὐσία τοῦ προβλήματος βουλήσεως. Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἠθικὴ βούλησις, αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς, ποὺ ἀναλύεται στὰ δύο εἰδικώτερα προβλήματα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως.

4. Ἡ ἠθικὴ πράξις ὡς ἠθικὸς σκοπός. Ὁ ἠθικὸς νόμος θὰ πρέπει νὰ ὁρίξη τί εἶναι ἠθικὸ καὶ κατ' ἀντιδιαστολὴν τί ἀνήθικο, θὰ εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὴν ἀνήθικη βούλησις. Ἀλλὰ ἡ βούλησις εἶναι θέσις σκοποῦ. Ὁ ἠθικὸς νόμος θὰ εἶναι κριτήριον σκοποῦ, θὰ ὁρίζει τοὺς ὅρους, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἓνας σκοπὸς εἶναι ἠθικός.

Γιὰ νὰ κρίνωμε τὸν σκοπὸ δηλ. τὸ νόημα τῆς πράξεως, δὲν μποροῦν νὰ ἀρκεσθοῦμε σὲ ὅ,τι φαίνεται ἀπ' αὐτὴν, ἰδίως στὰ πραγματικά της ἀποτελέσματα. Μπορεῖ τὰ ἀποτελέσματα νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ ὅ,τι θεωροῦμε ἠθικὰ σιωστό, σύμφωνα μὲ τὸ ἠθικὸ κριτήριον, ποὺ ὡς τώρα δὲν ὁρίσαμε, ἀλλά, ποὺ ὅπως καὶ νῦναι, εἶναι ἀναγκαῖο, καὶ ἐν τούτοις ἡ πράξις, ὁ σκοπὸς της, νὰ μὴν εἶναι ἠθικός, νὰ μὴν εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ ἠθικὸ κριτήριον. Ὁ ἔμπορος δὲν αἰσχροκερδεῖ εἰς βάρος τοῦ πελάτου του· ἀλλὰ γιὰ ποῖο λόγο; ἂν τὸ κέρνη ἐπειδὴ τὸ συμφέρον του, ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης προσφορᾶς, τοῦ τὸ ἐπιβάλλει, τότε βέβαια δὲν εἶναι ἀξιέπαινος ὁ σκοπὸς του εἶναι τὸ συμφέρον καὶ ἡ βούλησί του δὲν εἶναι ἠθικὴ. Ἄν τοῦναντίον δὲν αἰσχροκερδεῖ, διότι θέλει νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὶς ἠθικὰς ἀρχάς, τότε, γιὰ τὴν ἴδια ἔξωθεν αὐτὴ πράξις εἶναι ἀξιέπαινος. Σκοπὸς της δὲν εἶναι τὸ συμφέρον, ἀλλὰ ἡ συμμόρφωση πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμον, ἡ ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος.) Ὑπάρχουν συμπονετικὲς ψυχές, ποὺ χωρὶς συμφέρον

1) Kant Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, Abschn. I, 2d. Ἀριστ. σελ. 397.

και χωρίς έγωισμό πρότερον τὸ ἠθικόν, ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν ἐξουσί-
ατησιν γὰρ σκοπεῖν γύρω τους εὐτυχία. Εἶναι ἠθικῶς; "Ὅσο ἐθγενικῶ
καὶ ἂν εἶναι τὸ κίνητρο, ποῦ τις κινεῖ, δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἠθικόν.
Μιὰ τυχαία κλίση πρὸς τὴν εὐπραξία, γαίτι ποῦ ἔχουν, ἀλλὰ ποῦ μπο-
ροῦσαν γὰρ μὴν ἔχουν, ποῦ μπορεῖ τυχαία καὶ γὰρ τὸ ζῆσσαν, τοὺς
σπρώχνει πρὸς μιὰ πράξιν σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸν νόμον. Ἄν κένων
τὸ ἠθικόν ἀπὸ ἠθικότητος, γαίτι σκοπὸς των δὲν εἶναι τὸ ἠθικόν σκο-
πὸς των εἶναι ἡ ἱκανοποίησις μιᾶς ἐθγενικῶς κλίσεως, ἡ πλήρωσις
μιᾶς ἐκλεπτισμένης ἡδονῆς καὶ αὐτὸ τοῦ σκοποῦ μόνον μέσον εἶναι
ἡ ἠθικὴ πράξις.)

Ἄν ἄρχει λοιπὸν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐξειδικώσαντο γὰρ εἶναι σὺμ-
φωνόν μὲ τὸ ἠθικὸν κριτήριον; πρέπει γὰρ εἶναι ἠθικῶς θελημένο, πρέπει
γὰρ θέλω τὸ ἠθικόν ἀπὸ ἠθικότητος. Εἶναι οὕτως ἠθικῶς θελημένο τὸ
ἀποτέλεσμα, ὅταν ἡ θέλησή μου στρέφεται πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον ὅταν
εἶναι θελημένο κατὰ τὸν ἠθικὸν νόμον, ὅταν σκοπὸς εἶναι ὁ ἠθικὸς νό-
μος." Πρέπει ἡ συμμόρφωσις πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον γὰρ μὴν προέρχεται
ἀπὸ ἐξωτερικὰ αἴτια, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴν ἀναγνωρίσασιν καὶ τὴν κα-
τάρτισιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. "Ὅ,τι ἐκτελοῦ, πρέπει γὰρ τὸ ἐκτελοῦ ἔχοντας
ὡς κίνητρο τὸν ἠθικὸν νόμον αὐτὸ λέγεται ἐκτέλεσις τοῦ κατὰ ἠθικόν.
Ἠθικὴ βούλησις εἶναι ἡ βούλησις τοῦ κατὰ ἠθικόν καὶ ὄχι ἡ βού-
λησις ἐνδεχομένων ἠθικῶν ἀποτελεσμάτων ἀπὸ ἄλλας προθέσεις καὶ ὄχι
ἀπὸ τὴν πρόθεσιν τῆς συμμορφώσεως πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον.

5. Ὁ ἠθικὸς νόμος σκοπὸς καὶ ὄχι μέσον. Κάθε βούλησις
ἔχει γὰρ κίνητρο τὴν παρούσασιν ἐνὸς σκοποῦ. Τῆς ἠθικῆς βου-
λήσεως παρούσασιν εἶναι μόνον ὁ σεβασμὸς τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ὄχι
ἡ κλίση ποῦ ἔχομε γὰρ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράξεώς μας, γαίτι τότε
σκοπὸς μας εἶναι αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι ὁ ἠθικὸς νόμος. Ἡ
πράξις, δηλαδὴ ἡ βούλησις εἶναι ἠθικὴ, ὅταν ἀποβλέπει εἰς τὸν ἠθικὸν
νόμον εἰς τὸ σκοπὸν καὶ ὄχι εἰς τὸ μέσον.

Ἡ βούλησή μας πρέπει γὰρ εἶναι αὐτὴ καὶ αὐτὴν ἠθικὴ, γὰρ εἶναι,

1) Καντ, ἐνθ. ἄν. σελ. 398.

2) Στὸν Καντ αὐτὸ ποῦ λέμε σκοπὸν μὲ μεγαλειότητα ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι
εἶναι ὡς αἰχμή τῆς βουλήσεως, ἐνθ' ἄν. σελ. 400.

ἀντικειμενικά κρινόμενη, ἠθική. Αὐτὴ τὴν ἀντικειμενικὰ ἠθικὴ πρόξηση γυρεύουμε. Κάθε φορά, ποὺ ἡ βούληση ὑπηρετεῖ μιὰ κλίση, μιὰ ἐπιθυμία εἶναι καλὴ ὡς μέσον πρόσφορον ἱκανοποιήσεως αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας. Ἄν αὖριο πάψη, γιατί ἄλλαξαν οἱ πραγματικὲς συνθῆκες, νὰ εἶναι τὸ πρόσφορο μέσο τῆς, τότε θὰ πάψη νὰ εἶναι καὶ καλὴ. Εἶναι δηλαδή καλὴ ὄχι ἀντικειμενικὰ, ἀλλὰ ὑποκειμενικὰ, ὄχι ἀπόλυτα, ἀλλὰ σχετικὰ πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἐπιδιώκει. Κάθε κλίση ὅμως καὶ κάθε ἐπιθυμία περινοῦν καὶ ἀλλάζουν καὶ ἔτσι καὶ ἡ κρίση μας γιὰ τὴν ἠθικὴ βούληση θὰ ἀλλάξε διαρκῶς καὶ θὰ μέναμε μὲ τὴν ἀπορία, ἀπὸ ὅλες τὶς ποικίλες ἠθικὲς κρίσεις, ποιὰ εἶναι ἡ σωστή, ἡ ἀληθινὰ ἠθικὴ κρίση; Καὶ τὴν ἀπορία αὐτὴ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ λύσωμε παρὰ μόνο ὅταν θὰ βρῖσκαμε ἓνα ἀντικειμενικὰ ἠθικὸ κριτήριο, ποὺ θὰ ὁρίζε ποιὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ βούληση αὐτὴ καθ' αὐτήν. Ἀλλὰ καθ' αὐτὴν ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι βούληση, ποὺ εἶναι μέσον ἑνὸς σκοποῦ, γιατί τότε εἶναι ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸ καὶ ἐφ' ὅσον ὁ σκοπὸς τίθεται. Θὰ ἦταν τότε σχετικὴ ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς βουλήσεως αὐτῆς, δὲν θὰ ἦταν βούληση αὐτὴ καθ' αὐτήν ἠθικὴ. Μόνο ἂν ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἦταν ἀπόλυτος, ἀπόλυτα συνδεδεμένος μὲ τὴ βούληση, τότε θὰ ἦταν ἀπόλυτη καὶ ἡ ἀξία τῆς βουλήσεως, ποὺ τὸν περιέχει θὰ ἦταν στὴν οὐσία τῆς, αὐτὴ καθ' αὐτήν ἡ βούληση ἠθικὴ. Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι ἡ βούληση εἶναι ἠθικὴ ὅταν σκοπὸς τῆς εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸ ἠθικὸ κριτήριο. Εἶναι ἀνίγκη λοιπὸν τώρα νὰ ὁρίσωμε αὐτὸ τὸ κριτήριο.

6. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς γενικὸς νόμος. Ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ πρὶν ἀναφέραμε ἀρχίζει κα' ὅλας νὰ διαφαίνεται ποιὸς θὰ εἶναι ὁ ἀπόλυτος σκοπὸς, ποὺ καθιστᾷ τὴ βούληση ἠθικὴ, πὼς θὰ διαμορφώνεται ὁ ἠθικὸς νόμος. Κάθε φορά ποὺ πράττω πρέπει ὁ σεβασμὸς τοῦ ἠθικοῦ νόμου νὰ καθορίζῃ τὴν κατεύθυνση τῆς πράξεώς μου· μὲ ἄλλες λέξεις, πρέπει ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς πράξεώς μου νὰ εἶναι σύμφωνος μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἠθικὸς νόμος· τότε μόνο πράττω ἠθικὰ.

Ἡ ἱκανοποίηση κάθε κλίσεως ἢ ἐπιθυμίας ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ βούληση, γιατί ὅλοι αὐτοὶ οἱ σκοποὶ, ἀπὸ τὴν αἴσθησι δοσμέ-
νοι, προσδίδουν σχετικὴ καὶ ὑποκειμενικὴ ἀξία στὴ βούληση. Χρειάζε-

μιστε ἓνα σκοπὸ ἀπόλυτο, γενικῶς κήριον, δηλαδή ἓνα σκοπὸ, ποῦ θὰ πρέπει νὰ εἶναι σκοπὸς ὅλων τῶν βουλήσεων, ὅλων τῶν ἀνθρώπων. (1) ἠθικὸς νόμος πρέπει νὰ εἶναι γενικὸς νόμος, ὅπως οἱ φυσικοὶ νόμοι. Καὶ ὁ ἠθικὸς σκοπὸς μόνο τότε εἶναι τέτοιος, ὅταν μπορῆ νὰ ἀναχθῆ σὲ σκοπὸ καθὲς πράξεως. Πρέπει νὰ ποιήσουμε καθὲς φορὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ποῦ θὰ ἔαρετε νὰ τεθῆ καὶ ὡς γενικὸς νόμος. ἠθικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος, ποῦ συμπεριφέρεται ὅπως θὰ ἤθελε νὰ συμπεριφερόνταν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι.)

Πιέζουμε νὰ δώσω μὴν ὑπόσχεση, ποῦ δὲν θὰ μαυρέσω νὰ κρατήσω. Ἐγὼ δίνω ἀπὸ φέριμ καὶ ὄχι ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς ἠθικὸ νόμο, ἢ καὶ εἰς δίνω πάλι, ὄχι ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς ἠθικὸ νόμο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φρονιμὴ σκέψη νὰ μὴ χάσω τὴν πίστη μου πρὸς τὴν κοινωνία. Καὶ τίς δυνά φερῶς εἶμαι ἔξω ἀπὸ τὸ δόγμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Μόνο τὸ τυχαῖο γεγονός, ὅτι μπορεῖ νὰ ἀνικαλυφθῆ τὸ φέριμα μου μὲ ἐμποδίζει ἀπὸ τὸ νὰ τὸ πῶ. Ἀλλὰ ἄς ὑποθέσουμε ὅτι εἶμαι ἀρκετὰ ἔξυπνος, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ συνηθέστατο, ὥστε νὰ καταφέρω νὰ καλύψω ἀσπιρῶς τὴν φρενυά μου, τότε γιατί πρέπει νὰ μὴν πῶ τὸ φέριμα; Ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς νόμο, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ συμπέση μὲ τὸ φέριμα, γιατί ὁ νόμος εἶναι γενικὸς καὶ ἔν τὸ φέριμα γίνονται γενικὸς νόμος, θὰ καταναυδάσαστε σὲ ἀντίθετο πρὸς τὸ συμφέρον μου ἀποτελέσμα; θὰ καταστρέφονταν ἢ προϋπόθεση τῆς ἐμπιστοσύνης, ποῦ χρειάζεται γιὰ νὰ γίνῃ τὸ φέριμα προσωπικὰ ἀφέλιμο. Θέλω νὰ λέω φέριμα ἐγὼ πρὸς ἄλλους; ὄχι ὅμως καὶ οἱ ἄλλοι σ' ἐμένα. Ἡ κατεύθυνση τῆς πράξεώς μου, δηλαδή τὸ φέριμα, ἂν γίνονται γενικὸς νόμος, θὰ κατέστρεφε τὸν ἑαυτὸ της.) Ἡ γενικότητι εἶναι εἶσι ἐξωτερικὰ ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν βοηθητικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν εὕρεση τοῦ ἠθικοῦ.

Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἠθικὸς σκοπὸς πρέπει νὰ μπορῆ νὰ εἶναι γενικὸς, ἀρκεῖ γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ κριτήριον τοῦ ἠθικοῦ. Καθὲς φορὰ ποῦ ὁ σκοπὸς τῆς πράξεως γίνεται κοινωνικὸς νόμος, χωρὶς νὰ ἀδυνατίζεται, ἢ πράξη εἶναι ἠθικὴ, ὅπο τὴν προϋπόθεση ὅτι γίνεται ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς νόμο.

1) Kant ἐνθ' ἀν., σελ. 402.

2) Kant ἐνθ' ἀν., σελ. 403.

Γεννήθησαν κάμποσες αντιρρήσεις γιὰ τὴν ὀρθότητα αὐτοῦ τοῦ τρόπου εὐρέσεως τῆς ἠθικῆς πράξεως.¹⁾ Γιατὶ δὲν θέλω τὸ ψέμμα καὶ γενικὰ κάθε ἐγωιστικὴ πρόθεση νὰ ἀναχθῆ σὲ νόμο; ἂν γιὰ ἠθικοὺς λόγους, τότε κινούμαστε σ' ἓνα φαῦλο κύκλο, γιατί αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ ἠθικοὶ λόγοι πρέπει νὰ ὀρισθοῦν ἂν γιὰ λόγους συμφέροντος, τότε τὸ ἔσχατο κίνητρο εἶναι πάλι ὁ ἐγωισμός. Δὲν θέλω τὸν ἐγωισμό, ὄχι γιατί δὲν εἶναι ἠθικός, τότε θὰ γύριζε ἡ δικαιολογία μου σὲ φαῦλο κύκλο, οἷτε γιατί δὲν με συμφέρει, τότε θάμουν εὐδαιμονιστής, ἀλλὰ διότι περιτέχει ἡ ἀναγωγή του σὲ γενικὸ νόμο μιὰν ἐσωτερικὴν ἀντίφραση θὰ ἔθετε ὡς γενικὸ σκοπὸ τὴν ἀπεριόριστη ἱκανοποίηση τοῦ ἐγώ, καὶ πράττοντας αὐτό, θὰ ματαίωνε τὸ σκοπὸ του.

Ὁ ἐγωισμός, ἐπὶ πλέον λέγουν, ποῦ δὲν θέλομε νὰ ἀναχθῆ σὲ ἠθικὴ ἀρχή, εἶναι ἓνας ἀναγκαῖος γενικὸς νόμος γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ζωῆς. Ὁ νόμος τῆς αὐτοσυντηρήσεως εἶναι μαζὶ καὶ φυσικὸς ἀλλὰ καὶ πρακτικὸς νόμος. Ἡ διατήρηση τῆς ζωῆς εἶναι βέβαια ἠθικὴ ὑποχρέωση, μετὰ τὴ διαφορά ὅτι αὐτὴ ἢ φυσικὰ καὶ ἠθικὰ ἀναγκαῖα ἐγωιστικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ἐννοοῦνταν ὡς ἀπεριόριστος σκοπὸς κάθε πράξεως, θὰ δημιουργοῦσε κατάσταση ὅπου κινένας ἐγωιστικὸς σκοπὸς δὲν θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθῆ. Ὁ ἀπόλυτος ἐγωισμός θὰ ματαίωνε τὸν ἐγωισμό, γι' αὐτὸ δὲν μπορεί νὰ ἀναχθῆ σὲ ἠθικὸ νόμο. Ὁ ἐγωισμός εἶναι ἀπόλυτα ἀντιλογικὸς δηλ. ἀντίθετος πρὸς τὸ λόγο τῆς πράξεως. Δὲν εἶναι γι' αὐτὸ σωστὲς οἱ ἀντιρρήσεις ποῦ προβάλλονται ἐναντίον τῆς καντικῆς διατυπώσεως. Ὁ πρῶτος πρακτικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τῆς ἠθικῆς νομοτέλειας.²⁾ Ἡθικὴ πράξη εἶναι ἡ κατὰ νόμον πράξη. Καὶ μετὰ νόμο ἐννοοῦμε πάντα ἓνα νόμο γενικὸ καὶ ἀπόλυτο.

7. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς κατηγορικὸ πρόσταγμα. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὅμως διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς νόμους. Οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι οἱ ὅροι ἐκείνων, ποῦ ὑπάρχουν γιὰ τὴ συνείδηση, δηλ. τῶν φαινομένων. Ὁρίζουν τὸ ὄν ἐνῶ ὁ ἠθικὸς νόμος ὁρίζει τὸ δεόν. Ὁ

1) Windelband, Geschichte der neueren Philosophie (1922) II σελ. 121, Heusel, Hauptprobleme der Ethik (1921) σελ. 48 κ. ε.

2) Natogr. Sozialpädagogik (1920), σελ. 31, 37, Windelband, Ethik' ἀν. σελ. 120.

ἠθικὸς νόμος δὲν ὁρίζει οὔτε συνδέεται τὰ πράγματα· δὲν ἔχει καμμιά σχέση μετὰ τὰ πράγματα. Μπορεῖ τὰ πράγματα νὰ συμφοροῦν μαζί του μερικὰ, μπορεῖ νὰ μὴ συμφοροῦν διόλου. Αὐτὸ ὅμως δὲν κλονίζει τὴν ἀριότητά του. Ἐνῶ καίθε φορεῖ, καὶ ἕνας φυσικὸς νόμος δὲν συμφορεῖ μετὰ τὰ πράγματα, ἀρραίνει πὼς εἶναι λαμβανόμενος. Ὁ ἠθικὸς νόμος ἀγνοεῖ τὸ πὼς εἶναι τὰ πράγματα καὶ μὰς λέει μόνο πὼς θὰ πρέπει νὰ διαμορφωθῶν, ἂν θέλωμε νὰ εἶναι σύμφωνα μετὰ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ὁ ἀπόλυτος ἠθικὸς νόμος ἔχει λοιπὸν δεοντολογικὸ χαρακτήρα, εἶναι πρόσταγμα. Ὅλοι οἱ νόμοι καὶ ρυθμίζουσι τὰ πράξεις μας ἔχουσι χαρακτήρα δεοντολογικὸ καὶ προστακτικόν. Ἀλλὰ τὸ πρόσταγμα μπορεῖ νὰ εἶναι δύο εἰδῶν· ὑποθετικὸ ἢ κατηγορικόν. Μπορεῖ τὸ πρόσταγμα νὰ προσταξῆ χωρὶς ὅρους ἢ νὰ προσταξῆ ἐπὶ ὅρους, ὅστις ἔχει τὴ μορφή μιας ὑποθετικῆς κρίσεως. Ἄν θέλω νὰ κάνω μιὰ γέφυρα θὰ πρέπει νὰ φτιάξω τοῦτο καὶ εἶναι. Ἄν θέλω νὰ κάνω μιὰ διαδήκη, τότε θὰ πρέπει νὰ φτιάξω τοῦτο καὶ εἶναι. Ἐδῶ ἐξαρτᾶται τὸ πρόσταγμα ἀπὸ τὴ θέση τοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι ἀπόλυτα τεθειμένος. Τίποτε δὲν μὴ ἀναγκάζει νὰ τὸν θέλω. Ἀλλὰ ἐπεὶ ὅπου ὁ σκοπὸς εἶναι ἀπόλυτος, πρέπει δηλαδὴ νὰ εἶναι σκοπὸς καίθε πρόθετος, τὸ πρόσταγμα δὲν εἶναι ὑποθετικόν, ἀλλὰ κατηγορικόν. Ὁ ἠθικὸς νόμος, καὶ εἶναι ἀπόλυτος σκοπὸς, εἶναι καὶ κατηγορικὸ πρόσταγμα. Ὁ ἠθικὸς νόμος, καὶ εἶναι ἀπόλυτος ὁ ἠθικὸς σκοπὸς, γιατί ἠθικὸς δὲν πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς μόνο ἄμα συντρέχουσι τοῦτοι ἢ εἶναι οἱ ὅροι, ἀλλὰ οἱ καίθε περιπτώσεις, οἱ καίθε πράξεις.

8. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς πρακτικὸς λόγος. Ἀλλὰ ἀπόλυτος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς σκοπὸς ὑποκειμενικῶς· ὑποκειμενικοὶ δὲ σκοποὶ εἶναι ὅλοι ὅσοι ἔχουσι ὡς κίνητρο τὸν αἰσθητὸ ἄνθρωπο. Καίθε ἄνθρωπος, ὡς αἰσθητὸ ὄν, ἀναλόγως τῆς φυσικοσυμβεβητικῆς του, ἔχει μεταβλητοὺς σκοποὺς καὶ κανεὶς δὲν εἶναι ὁμοίως μετὰ τὸν ἄλλο. Ἄν ὅμως οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἄπειροι, τὸ ὀρθὸν εἶναι ἕνα καὶ ὁ λόγος εἶναι ἕνας καὶ τὸ ὀρθὸν αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ θέλουσι ὅλοι· δὲν λέμε ὅτι πράγματι τὸ θέλουσι - τὸ ὀρθὸν πρέπει νὰ εἶναι γενικὸς σκοπὸς· ὀρθὸν εἶναι μόνο ἐκεῖνο, καὶ μπορεῖ νὰ γίνῃ γενικὸς σκοπὸς. Ἔτσι ὅμως φεύγουμε ἀπὸ ὅλα τὰ κίνητρα, καὶ ἔχουσι πηγὴ τὴν ἐπιθυμίαν καὶ γενικὰ τὴν

1) Κανὲ ἕνθ' ἀν., σελ. 411.

αἰσθησι. Καὶ μένει ἓνα κίνητρο μονάχα, ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρεται στὸν γενικὸ σκοπό. Ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ τῆς πλευρᾶ αὐτῆ ἡ ἀναφορὰ ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοῦ σεβασμοῦ τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ τοῦ ἀπόλυτου καὶ γενικοῦ, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο.

Ὁ σκοπὸς τῆς πράξεως δὲν τίθεται, διότι ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε διαβατικὴ ψυχικὴ κατάσταση· τότε θὰ εἶχε ἀξία μόνο ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἡ ψυχικὴ αὐτὴ κατάσταση. Ὁ σκοπὸς ποὺ ζητᾶμε πρέπει νὰ ἔχει ἀντικειμενικὴ ἀξία, νὰ εἶναι δηλ. σκοπὸς ἀπόλυτος, αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν, γιατί ἐκεῖνο ποὺ ζητᾶμε δὲν εἶναι κάτι ποὺ τὸ θέλομε χεῖρον κάποιου ἄλλου, κάτι ποὺ βρίσκεται ἔτσι σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ κάποιον ἄλλο, ἀλλὰ κάτι ποὺ θέλομε αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ὡς τελικὸ σκοπό.

Τελικὸς ὅμως σκοπὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ δὲν εἶναι μέσον κανενὸς ἄλλου σκοποῦ, ποὺ ἔχει ἀντιθέτως ὡς μέσα ὅλους τοὺς ἄλλους σκοπούς. Γιατὶ βέβαια τῆς πράξεως τελικὸς σκοπὸς εἶναι ἓνας· ἀλλοιῶς, ἂν εἶχαμε πολλοὺς παρῳλλήλους σκοπούς, θὰ ἔπρεπε κάθε φορὰ ποὺ πράττομε, δηλαδὴ προχωροῦμε πρὸς ἓνα σκοπό, ἢ νὰ ἀρνηθοῦμε τοὺς ἄλλους σκοπούς, ἢ νὰ τοὺς συνδυάσωμε σὲ τρόπον ποὺ ἓνας νὰ μὲνῃ τελικὸς σκοπὸς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι νὰ γίνωνται ἐνδιάμεσοι σκοποί, δηλαδὴ μέσα.

Ἐνας εἶναι λοιπὸν ἀναγκαστικὰ ὁ ἀπόλυτος σκοπὸς τῆς πράξεως καὶ ἔχει γιὰ κίνητρο ἓνα μόνο, τὸ σεβασμὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐπειδὴ δὲ οἱ ἀπόλυτες ἀρχὲς δὲν βρίσκονται στὸν αἰσθητὸ κόσμον, ὅπου ὅλα νοοῦνται ὡς σχετικὰ πρὸς κάτι ἄλλο, ὅπου δηλαδὴ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτο, ἀλλὰ εἶναι ἔργον τοῦ νοῦ, τοῦ λόγου, μπορεῖ νὰ ποῦμε, πὼς ὑψάτος σκοπὸς τῆς πράξεως εἶναι ὁ λόγος, καθ' ὅσον ἀναφέρεται στὴν πράξη, ὁ πρακτικὸς λόγος. Ὁ σεβασμὸς τοῦ νόμου τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶναι τὸ κίνητρο τῆς ἠθικῆς πράξεως.

9. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς νόμος τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς ιστορίας. Ἀλλὰ ὁ πρακτικὸς λόγος ἔχει ὡς ὑποκείμενον ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα. Σεβόμαστε τὸν λόγο τὸν πρακτικόν, ὅπου μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ, δηλαδὴ σὲ κάθε ἄνθρωπον, σὲ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, ὡς ὑποκείμενον, ὡς φορέα τοῦ λόγου. Κάθε ἄνθρωπος, ὡς φορέας τοῦ λόγου, εἶναι ἀπόλυτος σκοπὸς καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ τὸν κατεβάσωμε στὴ θέσιν τοῦ μέσου. Ἔτσι τὴν ἄρα μπορεῖ νὰ δώσωμε μιὰ πρὸ συγκεκριμένη διατύπωση

τοῦ ἠθικοῦ νόμου. «Ποίητε σε τρόπον ὥστε νὰ μεταχειρίζεσθε τὴν ἀνθρωπότητα, τόσο στὸ πρόσωπό σου, ὅσο καὶ στὸ πρόσωπο καθεῖθε ἄλλου, πᾶντα σὰν νὰ εἶναι σκοπός, ποτέ σὰν νὰ εἴναι ἀπλὸ μέσο».¹)

Ἀπ' αὐτὴν τὴ διατύπωση φαίνεται ὅλο τὸ ἱστορικὸ βάλος τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς τοῦ Καντ. Ἡ ἰδέα τῆς ἀπόλυτης ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἰδέας τῆς προσωπικότητας, ἡ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία, ἔχουν ἐδῶ τὶς βαθύτερες τῶν ρίζες. Ἦ ἄλλο ζητοῦμε νὰ γκρεμίσουμε παρὰ τὸ καθεστὼς ποὺ μεταχειρίζεται μὴ τὰξὴ ἀνθρώπων ὡς μέσα καὶ ὄχι ὡς σκοπούς, ποὺ δὲν σέβεται τὴν ἀνθρωπότητα στὸ πρόσωπο καθεῖθε ὁποιοῦδήποτε ἀνθρώπου.²)

Σκοπὸς καθεῖθε πράξεως ἀαύτουτος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος, στὴν ὑψηλότερη σημασία ποὺ ἔχει αὐτὴ ἡ λέξη, ὁ ἀνθρώπος ὡς λόγος. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρακτεῖο, ὁ λόγος· καθεῖθε πράξη νὰ γίνεται κατὰ λόγον καὶ τὸ ὑποκείμενο τῆς πράξεως, ὁ ἀνθρώπος νὰ διαμορφώνεται κατὰ λόγον, νὰ γίνεται προσωπικότης. Ἡ διαμόρφωση προσωπικότητων εἶναι ὁ σκοπὸς καθεῖθε πράξεως, ὁ σκοπὸς τῆς ἱστορίας. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου φαίνεται ἡ ἱστορικὴ ζωὴ, ὁ κόσμος τῆς πράξεως, σὰν εἶναι σύνολο προσωπικότητων, δηλαδή ὄντων ποὺ μεταχειρίζονται τοὺς ἄλλους ἀμοιβαίᾳ ὡς σκοπούς καὶ πότε ὡς μέσα, σὰν μίαν κοινωνία προσωπικότητων, ἢ ἂν θέλομε νὰ τὸ ποῦμε μὲ ἄλλες λέξεις, σὰν μίαν κοινωνία σκοπῶν. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι, στὴ γενικωτάτη σημασία, ἡ κοινωνία, εἶναι σύνολο προσώπων ποὺ διέπονται ἀπὸ ἓναν κοινὸ σκοπὸ. Ἀργότερα θὰ ἐξετάσουμε τὸν κοινωνικὸν κόσμον, ἐδῶ ἀπλῶς σημειώνομε τὴν πηγὴν του. Κοινωνία εἶναι δυνατὴ μόνο ὅταν τὴν προῖκοθεσθῆ μιᾶς ἀντικειμενικῆς ἀρχῆς τῆς πράξεως, ἑνὸς ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ. Ἡ ἐνότητα τῆς κοινωνίας, δηλαδή ἡ μορφή της εἶναι ὁ κοινὸς αὐτὸς σκοπός.

10. Ἀντίκρουση τοῦ εὐδαιμονισμοῦ. Ὅλες αἱ σκέψεις ποὺ κάναμε ὡς τώρα ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴ βίαση, πὼς ὁ μόνος τελικὸς καὶ γενικὸς σκοπὸς τῆς πράξεως εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος. Ἀλλὰ προσβάλλεται ἡ ἀντίρρηση ὅτι τελικὸς σκοπὸς καθεῖθε πράξεως δὲν εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος.

1) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 129.

2) Cohen *Ethik des reinen Willens* (1921) σελ. 321 (319) κ.τ.λ.

ἀλλὰ ἡ εὐδαιμονία. "Ὅ,τι φέρνει εὐδαιμονία, καί, καθὼς λέγ, ὄχι τὴν περιστατικὴν ἡδονή, ἀλλὰ τὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονία, εἶναι ἠθικό. Τὸ ἠθικό εἶναι μέσον τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι συνεπῶς ἀξία σχετικὴ πρὸς τὴν εὐδαιμονία. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τῆ φύσιν εἶναι φτιαγμένος νὰ κυνηγᾷ τὴν εὐτυχία. Κάθε του πρᾶξι ἐκεῖ τείνει. Οἱ ἠθικοὶ νόμοι δὲν εἶναι παρὰ οἱ ἀναγκαῖες ὁδηγίες γὰ νὰ φθάσῃμε εἰς τὸ σκοπὸ μας, εἰς τὴν εὐδαιμονία.

"Ἄν ἀλήθεια σκοπὸς τῆς πράξεως ἦταν ἡ εὐδαιμονία τῶν ἀνθρώπων, τότε ἡ συγκρότησι τοῦ κόσμου θάταν ριζικὰ λανθασμένη. Γιατί ἔτσι ἔγινε ἴσως τώρα, ὀλόκληρη ἡ ἱστορία, ὅπως καθαρὰ τὸ διέγνωσαν καὶ οἱ κινικοὶ καὶ ὁ Rousseau, δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴν εὐδαιμονία. "Ὁ πολυπλοκώτερος διαμόρφωσις τοῦ ὕλικου καὶ ψυχικοῦ κόσμου, μὲ μιὰ λέξι ὁ πολιτισμὸς δὲν εἶναι ὁ δρόμος τῆς εὐτυχίας. "Εἶναι ἀπλὸ ἐναικτο ὁδηγεῖ τὰ ζῶα πρὸς ὅ,τι τοὺς δίνει εὐδαιμονία ἀσφυλέστερα ἀπὸ ὅ,τι ὁ λόγος τὸν ἄνθρωπο.")

Ἄλλὰ ἀφήνω αὐτὴ τὴν ἀποψη καὶ προὔποθέτει μιὰ γενικώτερη ἐπιπτεία τῆς ἱστορίας.

"Ὅταν λέμε ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς πράξεως, ἐγνωσῶμε ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἐπιδιώκει τὴ δική του εὐδαιμονία καὶ μάλιστα ὀρισμένα εἰδικὰ γεγονότα, καὶ εἶναι κάθε φορὰ γι' αὐτὸν ἡ εὐτυχία. Ἡ εὐδαιμονία τοῦ καθενὸς εἶναι ἔτσι κάτι ἀπολύτως ὑποκειμενικὸ καὶ δὲν μπορεῖ ἓνας συγκεκριμένους εὐδαιμονιστικὸς σκοπὸς νὰ ἀναχθῇ εἰς γενικὸ νόμο, διότι ὁ νόμος αὐτὸς θὰ αὐταναιρούνηται, ὅπως κάθε φορὰ ὅπου θέλομε ἓνα ὁποιοδήποτε ἐγωιστικὸ, εἰς τὴν εὐρύτατη ἔννοια τῆς λέξεως, σκοπὸ νὰ τὸν καταστήσωμε γενικὸ κοινωνικὸ σκοπὸ. Ἄν μπορεῖ νὰ βρεθῇ ἓνας γενικὸς εὐδαιμονιστικὸς σκοπὸς, κατ' ἀκολουθίαν ἓνα ἀντικειμενικὸ κριτήριον" εἰς τὸν εὐδαιμονισμό.")

"Ἄν λοιπὸν ἡ εὐδαιμονία πρέπει νὰ εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς καὶ τὸ ἀνώτατο κριτήριον τῆς πράξεως, τότε θὰ εἶναι μεταβλητὸ αὐτὸ τὸ

1) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 396.

2) Kant Kr. d. prakt. V. I, I, I, § 3 σημ. II, σελ. 25 κ. ε.

3) K. Fischer Imm. Kant u. seine Lehre (1899) II σελ. 103.

κριτήριο και σχετικό. Δεν θα ξαίρωμε τί είναι ή δέν είναι αντικειμενικά ήθικό για όλους. Δεν θα υπήρχε, να ποῦμε, ένας γενικός εὐδαιμονιστικός νόμος, ὅπως είναι δυνατόν να υπάρξει ένας γενικός ήθικός νόμος. Ἡ ἔννοια τοῦ ήθικοῦ θα συμπίπτει με ὅ,τι κάθε φορά συντελεῖ στην εὐδαιμονία μου. Δεν θα υπάρχει με ἄλλα λόγια μιὰ αντικειμενική διαφορά μεταξύ ήθικοῦ καί ἀνήθικοῦ. Σ' αὐτό τὸ συμπέρασμα πρέπει νὰ καταλήξει ὁ συνεπής εὐδαιμονισμός. Τώρα βέβαια για τήν βασική αὐτήν ἀρνηση τοῦ πρακτικοῦ λόγου, στην ὁποία καταλήγει ὁ εὐδαιμονισμός, δέν είναι, ὅπως είναι για τή βασική ἀρνηση τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἀπλή ή ἀντίκρουση. Ἐκεῖνο ποῦ ἐδῶ μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε εἶναι ὅτι ἡ εὐδαιμονιστική ήθική πιάσει ἀπό μιαν ἀνίατη ἔσωτερική ἀντίφαση, γιατί ἀναρεῖ τήν ἔννοια τοῦ αντικειμενικά ήθικοῦ καί ἐξαφανίζει ἔτσι τὸ αντικείμενό της.

Για εὐκολία δούλεψα ἐδῶ με τήν ὑπόθεση ὅτι υπάρχουν πραγματικοὶ σκοποὶ ποῦ φέρνουν καίρια εὐδαιμονία. Ἀλλά τέτοιοι σκοποὶ δέν υπάρχουν στην πραγματικότητα. Κάθε πραγματοποίηση σκοποῦ μπορεί νὰ φέρνει μιαν ἱκανοποίηση, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ ἱκανοποίηση περιέχει κι' ὅλις νέες ἀνάγκες, νέους πόνους. Πόνος καί ἡδονή είναι δύο καταστάσεις ἑτεροθετικές καί ὅσο καί ἂν ἡ μιὰ μπορεί στιγμιαία νὰ ἐπικρατῇ, πάντα συνυπάρχει καί ἡ ἄλλη, ὡς ποῦ νὰ ἐπικρατήση καί αὐτή με τή σειρά της. Καί είναι στις μεγαλύτερες μάλιστα ἀποφάσεις τῆς ζωῆς μας τόσο ἰσορροπημένο τὸ κριμα πόνου καί ἡδονῆς, ὥστε φαίνεται πολὺ ἀμφίβολο μόνο σέ αὐτά τὰ στοιχεῖα νὰ στηρίζεται ἡ ἀπόφασή μας.¹⁾

Ἔτσι ξαναγυρίζομε, μετὰ τήν προσωρινή αὐτήν ἀπόκρουση τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, στην ἀρχή τοῦ ήθικοῦ αντικειμενικοῦ κριτηρίου, ποῦ δέν μπορεί νὰ πηγάζει ἀπό τήν αἴσθηση, ἀπό τὰ συναισθήματα ἡδονῆς καί πόνου, ἀπό τοὺς ποικίλους ὑποκειμενικούς καί ἐγωιστικούς σκοπούς, ἀλλά μόνο ἀπό τὸν πρακτικό νόμο, ἀπό τὸν πρακτικό λόγο, ἀπό τὸ νοητὸ στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης βούλησεως, ποῦ είναι κοινὸ σέ κάθε

1) Natorp Sozialpädagogik (1920) σελ. 42. Ὁ ἔρευνητής, λέγει ὁ Natorp, ἐρευνᾷ για νὰ ἀπολαύσει τήν ἡδονή της ἀνακαλύψεως ἢ για τήν ἴδια τήν ἐρεση τῆς ἀλήθειας. Ἀσφαλῶς τὸ πρώτο είναι παρρησιασθημενικὸ καί δευτερογενές ὡς πρὸς τὸ πρώτο.

ἔλλογο ὄν, ὅπως εἶναι κοινὴ σὲ κάθε ἔλλογο ὄν καὶ ἡ λογικὴ θεωρία. Ὁ σεβασμὸς τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶναι τὸ κίνητρο τῆς ἠθικῆς πράξεως. Ἀλλὰ ὁ σεβασμὸς τοῦ νόμου αὐτοῦ ὁδηγεῖ καὶ στὸ σεβασμὸ τοῦ φορέως τοῦ πρακτικοῦ λόγου, τῆς ἀνθρωπότητας, στὸ πρόσωπο κάθε ἔλλογου ὄντος.

11. Ἡ αὐτονομία τῆς βουλήσεως. Μὲ τ' ἀνωτέρω φαίνεται καθαρὰ ἡ συναρμολόγησις καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Δὲν εὐρίσκουμε ὅμως ἀκόμη τὸ βλαβύτερο, τὸ βιασικὸ τῶν στοιχείων.

Ἄς υποθέσουμε ὅτι σὲ μιὰ κοινωνία τίποτε ἀντίθετο πρὸς τὴν ἠθικὰ νόμον δὲν συμβαίνει, γιατί μιὰ ἀπόλυτη κεντρικὴ ἐξουσία διαθέτει τὴ δύναμη, ἐισπύοντασ κάθε στιγμή σὲ ὅλεσ τὶς ἀτομικὲς συνειδήσεις, νὰ ἐπιβάλλη ὄχι μόνο τὶς ἠθικὲς πράξεις, ἀλλὰ καὶ τὶς ἠθικὲς ἀκρίβεισ, ἀποκλείοντασ κάθε ἀνήθικο πειρασμό. Πουὰ θὰ ἦταν ἡ ἠθικὴ ἀξία τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, καὶ ὑπὸ τὴν πίεση μιᾶς ἀκαταμέτρητης ἐξουσίας ἐκτελοῦν ὅ,τι ὁ ἠθικὸς νόμος ἐπιβάλλει; Καμμιὰ δὲν θὰ ἦταν ἡ ἠθικὴ τῶν ἀξία ὅ,τι κάνουν, τὸ κάνουν διότι δὲν μποροῦν νὰ κάνουν ἄλλοιῶσ. Ὁρισμένη αἰτία, ἄσ υποθέσουμε, ὁ φόβος τῆς τιμωρίας ἢ καὶ ἡ ἐλπίδα τῆς ἀμοιβῆσ σὲ μιὰ μελλοντικὴ ζωὴ, πρῶσδιορίζουν τὶς πράξεις τῶν, καὶ πρέπει σ' αὐτὰ τὰ αἰτία νὰ καταλογισθοῦν καὶ καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἀντινακλοῦν σ' αὐτοὺσ καὶ πρῶττον. Πιεσμένοι ἀπὸ τὸ φόβο καὶ τὴν ἐλπίδα, ἀπὸ κάποιο κίνητρο πάντως ἐγωιστικὸ, συμμορφώνονται πρὸς ἐξωτερικὲσ γι' αὐτοὺσ ἐπιταγέσ. Ἄν τυχὸν ἔλειπε καίποτε ὁ φόβος ἢ ἡ ἐλπίδα, δὲν θὰ εἶχαν κανένα λόγο νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ πρῶττον τὸ ἠθικὸ καὶ θὰ φαίνονταν τότε ἡ ἠθικὴ τῶν γύμνια. Ἐνα τυχαῖο ἐξωτερικὸ γεγονός, ὁ φόβος, ἡ ἐλπίδα, τοὺσ ὠθοῦσε στὴν ἠθικὴ πρῶξη ὡς ἴδια δὲν εἶχαν προθέσεισ ἠθικέσ. Γὰ νὰ εἶναι ἀληθινὰ ἠθικὸσ κανείσ, θὰ πρέπει νὰ μπορῇ νὰ ἀποδοθῇ ἡ ἀξία τῆσ πράξεόσ του, σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο καὶ ὄχι σὲ αἰτία ἐξωτερικὰ γι' αὐτόν. Μόνο ὅταν τὸ κίνητρο τῆσ πράξεόσ δὲν εἶναι ξένο, ἀλλὰ ἴδιο τῆσ συνειδήσεόσ, μόνο τότε εἶναι ἡ βούληση ἠθικὴ καὶ ἔχει ἡ πρῶξη ἠθικὴ ἀξία. Πρέπει λοιπὸν νὰ ξεχωρίσωμε τὰ ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ αἰτία τῆσ πράξεόσ. Ἀλλὰ ὅλα τὰ αἰσθητὰ αἰτία μιᾶσ πράξεόσ καὶ σ' αὐτὰ περιλαμβάνονται ὅλα τὰ ψυχικὰ γεγονότα, εἶναι ἐξωτερικὰ γιὰ τὴ συνείδηση. Κάθε φορὰ καὶ ἡ συνείδηση εἶναι αἰ-

αίτια προσδιορισμένη, τὸ αἴτιο εἶναι καίτι ποὺ προηγείται ἀπ' αὐτήν, δὲν ἔχει αὐτὴ ἢ ἴδια μέσα της τὴν αἰτία· εἶναι τὸ αἴτιο ἔξωτερικό. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας ποὺ θέτει πάντα τὸ αἴτιο σὲ ἓνα διάφορο καὶ δὴ προηγούμενο χρονικὸ σημεῖο. Ὅποταν λοιπὸν εἶναι αἰσθητὸ τὸ αἴτιο τῆς βουλήσεως, αἴφεια ἢ ἠθικὴ τῆς ἀξία. Ἄμα ὅμως βγαίνομε τὰ αἰσθητὰ αἴτια, ὡς κίνητρο τῆς βουλήσεως μένει μόνο ἡ υπόθεσις ἑνὸς κινήτρου, ποὺ δὲν εἶναι ἔξωτερικὴ αἰτία, δηλαδή αἰτία αἰσθητή, ἀλλὰ νοητὴ καὶ γι' αὐτὸ μπορεί νὰ ἐνοπιάσῃ στὴν ἴδια τὴ βούληση. Ἡ ἀρχὴ τῆς πράξεως πρέπει νὰ εἶναι ἓνας ἐσωτερικὸς γὰρ τῆ συνείδησις ὅρος, ἓνας ὅρος ποὺ ἢ ἴδια ἢ ἠθικὴ συνείδησις ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτὸ της, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ καθε ἀμφέρον, ἐπιθυμία ἢ κλίση, ἀπὸ καθε ἔξωτερικὸ αἴτιο. Ἀλλὰ ἀφοῦ ἀμφιφέσωμε ὅλα τὰ αἰσθητὰ κίνητρα, δὲν μένει ὡς ἀρχὴ πράξεως παρά μόνο ὁ λόγος ὁ πρακτικὸς, ὁ ἠθικὸς νόμος.

Λέν ἀρκοῦν ὅσα εἶχαμε πῆ γὰρ τὸν ὄρισμό τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ γὰρ τῆ συμφωνία τῆς πράξεως με αὐτόν, πρέπει αὐτὸς ὁ νόμος ὁ ἠθικὸς νὰ εἶναι νόμος τῆς ἴδιας τῆς συνείδησεως καὶ ὄχι καίτι ἔξωτερικὸ γι' αὐτήν. Λέν πρέπει ἡ βούλησις νὰ δέχεται προσδιορισμοὺς καὶ ἐπιταγὰς ἀπ' ἔξω, πρέπει ἢ ἴδια νὰ εἶναι ὁ νομοθέτης τοῦ ἑαυτοῦ της. Λέν πρέπει νὰ εἶναι ἑτερόνομη, ἀλλὰ αὐτόνομη. Πρέπει νὰ συντασσθῶν ἐπιτάσσων καὶ ἐπιτασσόμενον, ἠθικὸς νόμος καὶ ὑποκείμενο πράξεως.¹⁾

Ἀλλὰ ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἔκφρασις τοῦ λόγου καὶ ὑποκείμενο τοῦ λόγου, φορέας τοῦ λόγου, εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Γι' αὐτὸ μπορεί τὸ ὑποκείμενο τῆς πράξεως, ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἐδίῳ συγκεκριμένα ἢ βούλησις, νὰ συντασσθῆ με τὸν πρακτικὸ λόγον, σὲ τρόπον ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀπ' ἔξω ἐπιβεβλημένος, ἀλλ' ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν πράττοντα θελημένος ὁ νόμος, σύμφωνα με τὸν ὅποσον συντελεῖται ἡ πράξις. Γιατὶ καθε τι ποὺ ἔχει τὴν πηγὴ του σὲ ὑποκειμενικὰ κίνητρα, εἶναι ἀπ' ἔξω ἐπιβεβλημένο καὶ τὸ αἰσθανόμεσθε ὄχι ὡς νόμο, ἀλλὰ ὡς ἐπιβολὴ μιᾶς ξένης δυνάμεως²⁾ ἐνῶ ὁ νόμος ποὺ θέτομε ὡς μέτοχοι τοῦ λόγου κατ' ἀνάγκην εἶναι γὰρ μᾶς τοὺς ἴδιους νόμος δικὸς μας.

1) Kant Met. d. Sitten II σελ. 433.

2) K. Fischer ἐνθ. ἀν. II Κεφ. VI, 3 § 1. σελ. 77.

Δὲν εἶναι οὔτε τὸ σῶμά μας δικό μας, οὔτε τὰ παιδιά καὶ οἱ ἐπιθυμίες μας δικές μας, ἀφοῦ τίς γεννοῦν ἐξωτερικὰ καὶ τυχαῖα αἷτια· δικός μας εἶναι ὁ λόγος καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος, στὸν ὁποῖο ὁ λόγος ἐνσαρκώνεται, ἀφοῦ αὐτὸς μόνο δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ αἷτια ἐξωτερικὰ ἀλλὰ εἶναι ἀρχὴ προέσεως, ποὺ ἔχει τοὺς ὅρους τῆς στήν ἴδια μας τῆ συνείδηση.

Μονάχα ὁ ἠθικὸς νόμος ἀσφαλίζει τὴν αὐτονομία, δηλαδή ἀσφαλίζει τὴν ἠθικὴ ἀξία τῆς προέσεως, καὶ μονάχα ἡ αὐτονομία ὁλοκληρώνει τὸν ἠθικὸ νόμο. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι λοιπὸν ἡ προέξη ἠθικὴ δὲν ἔσκει νὰ εἶναι ἀπλῶς σύμφωνη μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, πρέπει νὰ εἶναι καὶ αὐτόνομη. «Ἡ αὐτονομία εἶναι ὁ λόγος τῆς ἀξιότητος τῆς ἀνθρώπινης καὶ καθὲ ἄλλοτης φύσεως.»¹⁾

II

12. Ἡ ἐλευθερία ὅρος τῆς ἠθικῆς. Ἡθικὴ βούληση εἶναι στήν οὐσία τῆς βούληση αὐτόνομη. Ὅρος τῆς ἠθικῆς βουλήσεως εἶναι ἡ αὐτονομία. Ἀλλὰ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ αὐτονομία; Αὐτονομία εἶναι αὐτοπροσδιορισμός. Πῶς μπορεῖ ἡ βούληση νὰ αὐτοπροσδιορίζεται; Μόνο ἂν προσδιορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ καθε τι ποὺ εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτήν, ὅταν εἶναι ἐλεύθερη βούληση. Ἀλλὰ ὑπάρχει ἐλευθερία τῆς βουλήσεως; Αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο πρόβλημα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται κυρίως ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου.²⁾ «Ἐλευθερία εἶναι ἡ ἰκανότης τοῦ νὰ ἀρχίσης μιὰ κατ'ἑαυτὴν κίνησιν, τῆς ὁποίας κατ' ἀκολουθίαν ὁ αἰτιολογικὸς προσδιορισμὸς δὲν ὑπόκειται κατὰ τὸν φυσικὸ νόμο πάλι σὲ ἄλλη αἷτια, ποὺ νὰ τὴν προσδιορίσῃ μέσα στὸ χρόνο.»³⁾ Ἐλευθερία εἶναι μιὰ προέξη ποὺ ἔχει μιὰν ἀναίτια αἷτια, μιὰ πηγαιὰ πηγὴ. Καὶ αὐτὸ εἶναι ὅρος τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἠθικὴ ζωὴ πέφτει καὶ στέκεται μαζί μὲ τὴν ἐλευθερία.

1) Καντ ἐνθ. ἀν. II σελ. 436. Heussel ἐνθ. ἀν. σελ. 53. Ἐπεὶ καὶ τὴν ἀσχολίαση τῆς ἔννοιαι τῆς αὐτονομίας σὲ τὸν Coheu ἐνθ. ἀν. σελ. 358 (341) κ. ἑ.

2) Τὴν βάση τοῦ προβλήματος τὴν θέτει ὁ Καντ στὴν Διαλεκτικὴ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν λόγου, II, 2, 9, 11, σελ. 362, 377 καὶ σελ. Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν III μέρος, σελ. 446 κ. ἑ.

3) Καντ, Kr. d. r. V. ἐνθ. ἀν. σελ. 363.

13. Ἡ ἐλευθερία μόνο στὸ νοητὸ κόσμο. Ἰμεῖς ξαίρομε πὼς ὅλα τὰ φαινόμενα, ὅτι μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐπιστήμης, γὰρ νὰ γίνῃ τέτοιο, πρῶτα πρῶτα πρέπει νὰ συντελεθῇ ἀναγκαστικὰ μὲ ἄλλα φαινόμενα μέσα στὸ χρόνo, νὰ σχετισθῇ μὲ αὐτὰ σὲ τρόπον ὅσπερ νὰ προηγεῖται κάτι, ποῦ εἶναι ὄχι τῆς ὑπαίθεκός του. Κάθε φαινόμενο ἔχει τὴν αἰτία του σὲ ἓνα προηγούμενο φαινόμενο καὶ αὐτὸ πάλι, γὰρ νὰ εἶναι φαινόμενο καὶ ἀντικείμενο ἐπιστήμης, πρέπει νὰ ἔχῃ σὲ ἓνα ἄλλο προηγούμενο τὴν αἰτία του. Στὸν κόσμον τῶν φαινομένων, τῶν αἰσθητῶν, δὲν ὑπάρχει αἰτία ἀνάτιο, δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία. Πρέπει λοιπὸν νὰ τὴν ἀναζητήσωμε ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν φαινομένων καὶ τῆς ἐπιστήμης, σ' ἓνα ἄλλο κόσμον, ποῦ καὶ ἂν δὲν μπορῇ νὰ γνωσθῇ, γιατί γνώση ὑπάρχει μόνο ὅπου ἐφαρμόζονται οἱ κατηγορίες, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ αἰτιότητα, μπορεῖ ὅμως νὰ συλληφθῇ ἀπὸ τὸ νοῦ μας, νὰ νοηθῇ· πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσωμε σ' ἓνα νοητὸν κόσμον. Ἄν ὑπάρχει λοιπὸν ἀνάτιο αἰτία, αὐτὴ θὰ εἶναι νοητὴ· θὰ κεῖται πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου ἰσχύει ἡ αἰτιότητα τῆς διάνοιας.

Τὴν πράξη τὴν ἐκτελεῖ πάντα κάποιον ὑποκείμενο. Ἄν τοῦτο εἶναι φαινόμενο αἰσθητό, τότε ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀδύνατη. Εἶναι δυνατὴ μόνο ἂν τὸ ὑποκείμενο τῆς πράξεως, τὸ ἐγὼ ποῦ πράττει, εἶναι ἀνάτιο αἰτία, εἶναι νοητό. Ἡ ἐλευθερία λοιπὸν προϋποθέτει ἓνα νοητὸ πρακτικὸ ἐγὼ, ποῦ νὰ εἶναι αἰτία τῆς πρακτικῆς μας στάσεως, τὸν ἄνθρωπον, μὲ μιὰ λέξη, τῆς πράξεως, σὲν καὶ διάφορον ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον ποῦ γινώσκουμε μὲ τὰ αἰσθήσεις.

14. Ἡ φύση τῆς βουλήσεως. Πρῶτον ἄμεσα προχωρήσωμε στὸ πρόβλημά μας, δηλαδή στὴν εὑρεση τοῦ νοητοῦ αἰτίου, ποῦ θὰ προϋποθέτῃ τὴν πρακτικὴν στάση, τὴν πράξη, γὰρ νὰ πηγάζῃ ἡ πράξη ἀπὸ ἓνα ἐλεύθερο ἐγὼ, εἶναι ἀνάγκη νὰ δοῦμε τί ἐννοοῦμε ὅταν μιλοῦμε γὰρ πράξη καὶ ἰδίως γὰρ τὴν ἀρχὴ τῆς πράξεως, τὴ βούληση.

Πράξη ὑπάρχει ὅπου ἡ ἐνέργεια ἔχει πηγὴ τὴν παρούσα ἓνα σκοποῦ· πράξη εἶναι ἡ σκοπιμὴ ἐνέργεια. Ζητᾶμε τώρα νὰ μάθωμε τὴ μέθοδον, κατὰ τὴν ὁποία νοεῖται μιὰ πράξη. Ἄν ἡ πράξη ἦταν φαινόμενο, θὰ ἔπρεπε γὰρ νὰ τὴν νοήσωμε, νὰ τὴν τοποθετήσωμε σὲ τὴν σειράν τοῦ χρόνου κατὰ τὸ νόμον τῆς αἰτιότητας. Ἀλλὰ ὡς φαινόμενα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπειροστικὰς στιγμὰς, ἀπὸ ἀναορίστητες μεταβολὰς φροχ...

καὶ φυσικῆς, ποὺ ἀπαρτίζουν ὅλη τὴν καμπύλη τῆς χρονικῆς ἐξελέξεώς της, καθὼς ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη αἰτία καὶ τελειώνει μὲ τὸ τελευταῖο ἀποτέλεσμα. Ἀλλὰ ἡ πρώτη αἰτία εἶναι χαμένη στὸ ἄπειρο τοῦ χρόνου, ἢ ἀκριβέστερα δὲν ὑπάρχει τὸ ἴδιο καὶ τὸ ἀποτέλεσμα. Γ' αὐτὸ χωρίζομε ἀθάνατα ἓνα μέρος χρόνου, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὶς ἄμεσες παραστάσεις ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀπόφαση καὶ φθάνει ὡς τὸ τέλος τῆς τελευταίας φυσικῆς ἐνεργείας ποὺ περιέχεται στὶς παραστάσεις ποὺ ἦταν αἰτίες τῆς φυσικῆς ἐνεργείας. Σ' αὐτὴ τῆς τῆ σύσταση τοποθετεῖται ἡ προϊὴ μέσα στὴ χρονικὴ σειρά τῶν φυσικῶν γεγονότων, καὶ ὅσον εἶναι ἐξωτερικὸ φυσικὸ φαινόμενο, καὶ στὴ χρονικὴ σειρά τῶν ἐσωτερικῶν ψυχικῶν φαινομένων. Οἱ τομῆς ὅμως ποὺ κάνομε σ' αὐτὲς τὶς αἰτιολογικὰς σειρὰς, γὰρ νὰ δώσωμε μίαν ἀρχὴ καὶ ἓνα τέλος στὴν προϊὴ, εἶναι ἐντελῶς ἀθάνατες· οὔτε δικαιολογοῦνται στὸν ψυχοφυσικὸ κόσμον. Γίνονται πάντως μὲ βίαιη κριτήρια, ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴν ψυχοφυσικὴ πραγματικότητα. Προϋποθέτουν μίαν ἐκλεκτικὴ ἀρχὴ ποὺ κεῖται ἔξω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον, μίαν ἐπέμβαση, στὸ φαινόμενο τῆς προϊήσεως, μίαν μορφήν ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ φαινόμενο ὡς φαινόμενο. Ἐννὰ παράδειγμα θὰ σημαίνει ἄμεσως αὐτὴν τὴν παρατήρησι. Μία δικαιοπραξία, μία σύνταξι διαθήκης ἀπὸ πόσες ἐνεργεῖες ἀποτελεῖται; Ἐννὰς ἀνθρώπου μέρες, μῆνες συλλογίζεται γὰρ νὰ σχηματίσῃ μίαν βούλησιν καὶ προγονικὰς συνθήκας ἀκόμη τὸν ὀδηγοῦν σ' αὐτὴν καὶ ἄπειρα κοινωνικὰ αἷτια· ὕστερα ἀρχίζει ὀρισμένους ἐξωτερικὰς ἐνεργεῖας, ἀρχίζει νὰ γράφῃ διακόπτει, συνεχίζει, ξαναγράφει, βάζει ἡμερομηνία, ὑπογράφει· ὅλα αὐτὰ εἶναι ὀρισμένους ἐξωτερικὰς αἰσθητὰς κινήσεις· ἢ καὶ μὲ μὴ χωριστὰ δὲν ἔχει γὰρ τὸ δίκαιο σημασία· ἢ καὶ μὲ μὴ εἶναι κατὰ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἀποτέλεσμα προηγουμένων κινήσεων αἰσθητῶν, εἴτε φυσικῶν εἴτε καὶ ψυχολογικῶν, ποὺ μάλιστα δὲν συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτὲς ποὺ παρατακτικὰ ἀνίσχυρα ἀνωτέρω. Ἀθάνατα τὶς ξεχωρίσαμε, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ φυσικοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας, ἀπὸ ὅσες προηγοῦνται καὶ ἀπὸ ὅσες ἀκολουθοῦν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ ἄπειρος κινήσεις, ποὺ ἔτσι ξεχωρίσαμε, μπορεῖ νὰ ἀναλυθοῦν σὲ ἄπειρος πάλι κινήσεις, εἶναι δηλαδὴ ἓνα ἄπειρο ποὺ εἶναι μέρος ἀπείρου. Καὶ ὅμως γὰρ μῆς ἀποτελοῦν μίαν ἐνότητα ξεχωριστή. Τὸ στοιχεῖο παρεμπίπτει καὶ δημιουργεῖ αὐτὴν τὴν ἐνότητα.

Τὸ δίκαιο. Αὐτὲς οἱ κινήσεις μπορεῖ νὰ μὴ ξεχωρίζουν ἀπὸ ὅλες τις ἄλλες κατὰ τοὺς φυσικοὺς νόμους, ἀλλὰ τις ξεχωρίζει τὸ δίκαιο. Σ' ὅλες αὐτὲς τις ξεχωρισμένες κινήσεις μαζί δίνει μιὰν ἰδιαίτερη, ὁρισμένη σημασία, ἓνα κοινὸ νόημα, τὸ νόημα τῆς διαθήκης. Αὐτὸ τὸ νόημα, τὸ νοητὸ στοιχεῖο λοιπὸν ἀνιίγει τὸ χάος τῶν ψυχοφυσικῶν κινήσεων εἰς πράξη. Χωρὶς αὐτὸ ἡ πράξη δὲν εἶναι δυνατὴ. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ νοητὸ στοιχεῖο εἶναι καὶ σκοπὸς τῆς πράξεως, διότι αὐτὸ ποῦ θέλομε εἶναι ἡ σύνταξις διαθήκης· τὸ νόημα τῆς πράξεως εἶναι λοιπὸν αὐτὸ τὸ θελημένον, ὁ σκοπὸς. Χωρὶς τὸ σκοπὸ ποῦ εἶναι τὸ νοητὸ στοιχεῖο τῆς πράξεως, ἡ πράξις εἶναι ἀδιανόητη. Ἔτσι λοιπὸν ἡ πράξις παρουσιάζεται συνιδετή ἀπὸ ἓνα «φαινομενικὸ» στοιχεῖο, ποῦ ἀντιλαμβάνομαστε μὲ τις αἰσθήσεις καὶ ποῦ γι' αὐτὸ γινώσκεται κατὰ τις κατηγορίες τῆς διάνοιας καὶ ἓνα ἄλλο νοητὸ στοιχεῖο, ποῦ δὲν συλλαμβάνεται ἀπὸ τις αἰσθήσεις καὶ ποῦ γι' αὐτὸ δὲν ὑπάγεται στὶς μορφὰς τῆς ἐποπτείας καὶ στὶς κατηγορίας.

Ἀλλὰ ἡ πράξις δὲν εἶναι παρὰ ἡ πραγματοποιοῦσα τῆς βουλήσεως. Πρέπει γι' αὐτὸ καὶ στὴ βούληση νὰ βροῦμε τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα· ἓνα μέρος αἰσθητὸ καὶ δὴ ἓνα ψυχολογικὸ, οἱ ποικίλες ψυχικὲς ἀλλοιώσεις ποῦ ὑφίσταται ὁ ψυχικὸς μας κόσμος, καὶ ἓνα μέρος νοητὸ, ὁ σκοπὸς ποῦ θέτει ἡ βούληση. Φαίνεται ἔτσι πὼς ἔχομε μιὰ διευκρίνισιν στὴ βούληση· ἓνα βουλευτικὸ στοιχεῖο, ποῦ γινώσκεται ψυχολογικὰ καὶ ἓνα ἄλλο ποῦ δὲν γινώσκεται, διότι δὲν εἶναι αἰσθητὸ καὶ δὲν ὑπάγεται στὶς κατηγορίας, ἀλλὰ ποῦ εἶναι νοητὸ, ποῦ νοεῖται, τὸ στοιχεῖο τοῦ σκοποῦ. Μποροῦμε ἔτσι νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴ βούληση ὡς αἰσθητὸ καὶ γιὰ τὴ βούληση ὡς νοητὸ.

Αὐτὸς ὁ διχασμὸς μέσα στὴν φαινομενικὰ ἑνιαία ἔννοια τῆς πράξεως καὶ τῆς βουλήσεως δείχνει πᾶσο πολύπλοκο γίνεται τὸ ἐρώτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ μᾶς δίνει, καθὼς θὰ δοῦμε, ἀφορμὴ νὰ θέσωμε τὸ πρόβλημα κατὰ τρόπον ἀκριβέστερον.

15. Τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' αὐτά. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ διχασμὸς δὲν ὑπάρχει μόνο στὴν πράξις καὶ δὲν ὑπάρχει μόνο στὴ βούληση. Μὲ τὴ διάνοια γνωρίζομε φαινόμενα, δηλαδή ὅτι προσπίπτει στὶς αἰσθήσεις μας, ἀφοῦ ὑπαχθῇ στὶς μορφὰς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου καὶ συντεθῇ κατὰ τις κατηγορίας. Γνωρίζομε ὅτι προσλαμβάνει ἀπὸ τὸ

συνειδός μας, τὶς μορφές χρόνου καὶ χώρου. "Ὅ,τι εἶναι πέρα ἀπὸ τὶς μορφές αὐτές, δὲν τὸ γνωρίζομε ἐπιστημονικά, γιατί ἔμεῖς ἔχομε ἀντιλήψεις, καὶ συνθέτομε μόνο ἀντιλήψεις σὲ κρίσεις καὶ σὲ ἔννοιες. Ἄμα ἀφαιρέσωμε τὰ φαινόμενα, δηλ. τὶς ἀντιλήψεις τὶς διαμορφωμένες ἀπὸ τὶς μορφές χρόνου καὶ χώρου, δὲν μένει κανένα ἀντικείμενο. Τί εἶναι τὸ ἀντικείμενο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ φαινόμενα ποὺ σχηματίζομε, μὴ εἶναι γιὰ πάντα ἄγνωστο. Αὐτὸ τὸ ἄγνωστο ἀντικείμενο λέγεται ἀντικείμενο αὐτὸ καθ' αὐτὸ (Ding an sich).

Γνωρίζομε μόνο ὅ,τι ἐπαυτεῖται, ὅ,τι ὑπόκειται στὶς μορφές χρόνου καὶ χώρου καὶ αὐτὸ συμβαίνει μόνο μὲ τὰ αἰσθητά. Ἔτσι γνωρίζομε τὰ πράγματα ὅπως φαίνονται στὴ διάνοια, ὄχι ὅπως εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ. Ἐν τούτοις αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου· νὰ συλλάβῃ τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ, ὅπως εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μας; Καὶ ὅπως ἔχει ἡ θετικὴ ἐπιστήμη τὰ ὅριά της· γνωρίζει τὰ φαινόμενα τῶν πραγμάτων, ὄχι τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ. Αὐτὰ τῆς μένου ὀλοτέλα ἄγνωστα.) Ἄλλὰ καὶ ἂν τῆς μένου ἄγνωστα, ἐν τούτοις εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχουν. Ἐφ' ὅσον κάτι φαίνεται, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ ὁ λόγος τοῦ ὅτι φαίνεται. Τὸ φαινόμενο ἔχει ἕναν ὅρο ὑπόθεσης, ἕναν ὅρο, ποὺ τοῦ προσδίδει ἐνότητα καὶ ἀντικειμενικότητα. Τὸ πράγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, εἶναι ὅρος τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπόθεσης τοῦ φαινομένου, ὁ λόγος ποὺ ἐνώνει τὶς παραστάσεις σὲ ἕνα φαινόμενο. Ἄλλὰ αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αἰσθητός, γιατί ἄλλοιῶς θὰ ἐπρόσπιπτε στὶς αἰσθήσεις· θὰ ἦταν πάλι φαινόμενο ποὺ θὰ ζητοῦσε ἕναν ὅρο ὑπόθεσης. Εἶναι ὁ νοητὸς ὅρος τοῦ φαινομένου.

Τὸ πρόβλημα τοῦ πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο, στὸ ὁποῖο ἀντιμάχονται ὅλοι οἱ ἐρμηνευτὲς τοῦ Kant. Δὲν μπορούσαμε σὲ μιὰ εἰσαγωγικὴ ἐργασία νὰ μποῦμε σ' αὐτές τὶς διενέξεις. "Ὅποιοι τὶς ξαίρουν κα' ὅλας, θὰ καταλάβουν ποιὰ εἶναι ἡ ἀποψή μας. Μόνο τοῦτο πρέπει νὰ τονισθῇ. Ἡ ἔννοια τοῦ πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτὸ στὸν Kant ἀλλάζει ὅσο προχωρεῖ στὴν ἀλοκλήρωση τοῦ κριτικοῦ συστήματος καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προκρίνομε παρὰ τὴν ἔννοια, ποὺ ἀντα-

1) Kant, Kr. d. r. V., Logik I, Anal., Von dem Grunde der Unterscheidung aller Gegenstände überhaupt in Phaenomena u. Noumena. σελ. 207 κ. ἑ.

ποκρίνεται στο σύστημα αυτό ως όλο. Στην Κριτική του καθαρού λόγου το πράγμα αυτό καθ' αυτό εμφανίζεται κυρίως ως η όριαία έννοια, που καθορίζει τα όρια της διάνοιας· στην πρακτική φιλοσοφία και την τελεολογία της Κριτικής της δυνάμεως της κρίσεως το πράγμα αυτό καθ' αυτό, χωρίς να ξεφεύγουμε από ό,τι δυνάμει ενυπάρχει και στην άποψη της Κριτικής του καθαρού λόγου, παίρνει ένα θετικό προσδιορισμό, γίνεται ο νοητός κόσμος, που βέβαια μένει πάντα όριο ανυπέροβλητο για τη διάνοια, αλλά είναι μαζί και ο νοητός όρος των φαινομένων που η διάνοια συνθέτει, η αρχή που τους δίνει ενότητα και αντικειμενικότητα, ο λόγος της υπαρχείας των. Την ενότητα του κόσμου διασφαλίζει η ενότητα του απόλυτου συνειδήτος που τον θεωρεί¹⁾ Το απόλυτο συνείδητος έχει όμως ως αντιστοιχία την αρχή της ενότητας και αντικειμενικότητας των φαινομένων. Μέσα σ' αυτό το νόμο της ενότητας ενυπάρχει η ενότητα των φαινομένων, που ονομάζεται υπερβατικό αντικείμενο (transcendentaler Gegenstand). Άλλα η ενότητα του όλου των φαινομένων συνεπάγεται και τις επί μέρους ενότητες των καθ' ἑκάστον φαινομένων. Αυτή την επί μέρους ενότητα, την νοητή αρχή, τον κανόνα που δημιουργεί από πολλές παραστάσεις το έναίλο φαινόμενο, τον χαρακτηρίζουμε ως αναγκαίον όρο του φαινομένου και τον ονομάζουμε πράγμα αυτό καθ' αυτό.

16. Νοητός και έμπειρικός χαρακτήρας. Έτσι το φαινόμενο της βουλήσεως έχει μίαν αίσθητη αίτια, έναν αίσθητόν όρο της γενέσεώς της μέσα στο χρόνο, αλλά επίσης διέπεται και από τον νοητόν όρο, από την βούληση αυτή καθ' ἑαυτήν, δηλαδή τη βούληση τη νοητή. Η αίσθητη αίτια είναι όρος υπαρχείας του φαινομένου σ' ε μίαν ώρισμένη σειρά μέσα στο χρόνο· η νοητή βούληση είναι επίσης όρος υπαρχείας του φαινομένου, γιατί μόνο αν υπάρχει βού-

1) Kant Kr. d. r. V. σελ. 203 κ. ε. Λες στην πρώτη έκδοση σελ. 81 κ. ε. Στις ανωτέρω σκέψεις ακολουθώ κυρίως τον Baueh ένθ. άν. σελ. 117, 216 κ. ε., 223, 262 κ. ε. 464. Λες και Cohen Kants Theorie der Erfahrung σελ. 638 κ. ε., ιδίαι 645, 658, και ο σύμφωνος μ' αὐτὸν Cassirer, Das Erkenntnisproblem II (1922) σελ. 733 κ. ε., 742, 745, 749 κ. ε., 755 κ. ε., J. E. Erdmann ένθ. άν. § 5, σελ. 98. K. Fischer, ένθ. άν. I, σελ. 457 II, σελ. 545, 558. Κ. Τσάτσου, 'Η γνωσιολογία του Kant ως παραγωγή στην ιδεοκρατία, 'Αρχ. Φιλ. και Θεωρ. Έπ. σελ. 81.

ληση αὐτὴ καὶ αὐτήν, μόνο ἂν ὑπάρχει ὁ ἀναγκαῖος ὄρος, μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καὶ κάτι ποὺ φαίνεται ὡς βούληση. Ὁ πρῶτος ὄρος εἶναι ἡ αἰσθητὴ αἰτία ὁ δεύτερος ἡ νοητὴ αἰτία. Κάθε αἰτία ἐνεργεῖ γιὰ τὴ γένεση τοῦ ἀποτελέσματος, σύμφωνα μὲ κάποιον νόμο, χωρὶς τὸν ὅποιο δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐνεργήσει καὶ ὡς αἰτία. Αὐτὸν τὸ νόμο τὸν ὀνομάζει ὁ Kant **χαρὰ κτῆρα** τῆς αἰτίας, καὶ ἔτσι κατ' ἀνάγκην θὰ διακρίνωμε ἓνα νοητὸ καὶ ἓναν αἰσθητὸ **χαρὰ κτῆρα** σὲ κάθε φαινόμενο, ἄφοῦ κάθε φαινόμενο ἔχει τοὺς δύο αὐτοὺς ὄρους, τὴν αἰσθητὴ αἰτία καὶ τὴν νοητὴ.¹⁾

Συγκεκριμένα δὲ τὸ φαινόμενο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ βούληση, διέπεται ἀπὸ δύο **χαρὰ κτῆρες**, τὸν αἰσθητὸ, ποὺ τὴν ὀρίζει μέσα στὸ χρόνο, σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, ἐξαρτῶντας τὴ γένεσίν της ἀπὸ τὴν προῦπαρξη στὸ χρόνο ὀρισμένων ἄλλων φαινομένων, καὶ τὸν νοητὸ **χαρὰ κτῆρα**, ποὺ δὲν τὴν προσδιορίζει σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας καὶ ποὺ ἐπειδὴ γι' αὐτὸν δὲν ἰσχύει ἡ αἰτιότητα, δὲν ἐξαρτᾶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς βουλήσεως ἀπὸ τὴν ἀναγκαῖα προῦπαρξη ἄλλων φαινομένων. Ὁ αἰσθητὸς καὶ ἐμπειρικὸς **χαρὰ κτῆρας** προσδιορίζει τὴ σχέση τῆς βουλήσεως μὲ ἄλλα φαινόμενα, τὴν ἀναγκαιότητά της ὡς φαινόμενο· ὁ νοητὸς **χαρὰ κτῆρ** ἀφορᾷ τὴ σχέση τοῦ φαινομένου τῆς βουλήσεως μὲ τὴ βούληση αὐτὴ καὶ ἑαυτήν, μὲ τὴ νοητὴ βούληση, τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ ἓνα στοιχεῖο, ποὺ δὲν ὑπάγεται στὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, γιατί δὲν εἶναι αἰσθητό.²⁾

17. Ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας. Ὑστερα ἀπὸ τὴν διαφώτιση τῆς ἐννοίας τῆς βουλήσεως τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας παίρνει τὴν ἀκόλουθὴ συγκεκριμένη μορφή.

Ἄν ἤθελα νὰ γνωρίσω τὴ βούληση, θὰ τὴ γνώριζα ὡς φαινόμενο, γιατί μόνο κατ' ὅσον γίνεται φαινόμενο μπορεῖ νὰ τὴ γνωρίσω. Ἀλλὰ ὡς φαινόμενο δὲν θὰ τὴ γνώριζα παρὰ μὲ τὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητας, δηλαδὴ προσδιορισμένη ἀπὸ ἄλλα φαινόμενα προηγούμενα κατ' ἀνάγκην μέσα στὸ χρόνο. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ καμμιὰ γνωστικὴ ἐνέργεια, ποὺ ἀποβλέπει στὴ σύλληψη τῆς βουλήσεως,

1) Kant Kr. d. r. V., Auflösung der kosmologischen Ideen S. 366 κ. ἑ.

2) K. Fischer, Imm. Kant und seine Lehre (1898) I σελ. 540.

3) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 367. K. Τσάτσου, ἐνθ. ἀν. σελ. 94.

ἀλλὰ γιὰ τὴν ἴδια τὴν βουλευτικὴ ἐνέργεια· δὲν πρόκειται γιὰ τὴ βούληση ὡς ἀντικείμενο γνώσεως, ὡς φαινόμενο, ἀλλὰ γιὰ τὴ βούληση ὡς πράγμα αὐτὸ καθ' αὐτό. Δὲν ἐρωτᾶμε ἂν ἡ βούληση ὡς φαινόμενο εἶναι ἐλεύθερη, ἀλλὰ ἂν ἡ βούληση αὐτὴ καθ' αὐτὴν εἶναι ἐλεύθερη. Ἡ πρώτη ἐρώτηση δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ δεχθῆ μίαν ἀπάντησι ἀρνητικὴ ἢ δευτέρη εἶναι τὸ πρόβλημά μας.

Καὶ εἶναι ἡ ἐρώτηση αὐτὴ δυνατὴ, γιατί δὲν τιθεῖσθε τὸ φαινόμενο μὲ τὸ πράγμα αὐτὸ καθ' αὐτό. Ἄν πράξη ἦταν αὐτὸ ποὺ φαίνεται καὶ ἂν τὸ φαινόμενο δὲν ἦταν ἔργο τῶν αἰσθησέων καὶ τῆς ἐποπτείας μας, ἀλλὰ εἶχε μίαν ὑπαρξὴ ἀπόλυτη, ἂν αὐτὸ ποὺ γινώσκουμε δὲν ἦταν ὅ,τι φαίνεται σὲ μᾶς ἀπὸ τὸ πράγμα, ὅ,τι μπορεῖ νὰ γίνῃ περιεχόμενο τῆς συνειδήσεώς μας, ἀλλὰ τὸ διάφορο ἐκεῖνο, ποὺ σὰν νὰ παριστάνεται, τὸ πράγμα αὐτὸ καθ' αὐτό, ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ συνειδός μας, τότε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ γνώσι θὰ ἦταν ἀνεξήγητη, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε τὴ διακρίσι φαινομένου καὶ ὄντος. Ἄν ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος ἦταν μορφές τῶν πραγμάτων αὐτῶν καθ' αὐτῶν καὶ ὄχι μορφές τῆς ἐποπτείας τῶν παριστάσεών μας, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ τεθῆ καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, αὐτῆς καθ' αὐτήν.¹⁾

Ἡ βούληση θὰ εἶναι ἐλεύθερη ἂν δὲν ἔχει ὡς αἰτία τῶν πράξεών της ἓνα ἐξωτερικὸ γι' αὐτὴν γεγονός, ἀλλὰ καὶ ποὺ ὑπάρχει στὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ της.²⁾ Ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος, ποὺ ἀπαιτεῖ κάθε αἰτία νὰ ἔχη καὶ αὐτὴ μέσα στὸ χρόνο τὴ δική της αἰτία ἔξω ἀπ' αὐτήν, ἐδῶ ζητᾶμε μίαν αἰτία ποὺ δὲν ἔχει ἄλλη αἰτία προηγούμενη, ποὺ νὰ τὴν προσδιορίζει. Βέβαια μὴ τέτοια ἀναίτια αἰτία δὲν βρίσκεται στὸν κόσμον τὸν αἰσθητό, γιατί ἐκεῖ κάθε φαινόμενο προσδιορίζεται πάντοτε ἀπὸ ἓνα ἄλλο ποὺ χρονικῶς προηγεῖται. Μὴ ἀναίτια αἰτία δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ εἶναι φαινόμενο, αἰσθητό· ἀνήκει στὸ νοητὸν κόσμον. Καὶ σύμφωνα μ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ ποῦμε πὺς οἱ πράξεις μας θὰ εἶναι ἐλεύθερες, ἂν ἡ μοναδικὴ τῶν αἰτία, ἡ ἐμπειρικὴ βούληση ἔχει ὡς αἰτία καὶ ἀναίτιο, ἂν δηλαδὴ ἡ ἐμπειρικὴ βούληση

1) Kant ἔνθ. ἀν. σελ. 364 κ. ε., Kr. d. r. V. 1, 1, 3, Kritische Beleuchtung κτλ. σελ. 94.

2) Kant Kr. d. r. V., ἔνθ. ἀν. σελ. 363.

προσδιορίζεται ἀπὸ αἷτιο ποὺ δὲν χρειάζεται περαιτέρω καὶ ἄλλο ἐξωτερικὸ αἷτιο. Ἐνὰ τέτοιο αἷτιο ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι φαινόμενο, κατ' ἀνάγκην θὰ εἶναι καίτι νοητό. Μόνο ἂν μπορεῖ μιὰ πράξις ἢ γενικὰ ἢ ἐμπειρικὴ βούλησις νὰ ἀναχθῆ ἢ εἶναι ὅρο νοητό, σ' ἓνα νοητὸ προσδιορισμό, τότε μονάχα μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλεύθερη. Μόνο, δηλαδή, ἂν μπορεῖ ἡ αἰσθητὴ ἐμπειρικὴ βούλησις νὰ προσδιορισθῆ ἀπὸ ἓναν ὅρο ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ προσδιορισθῆ καὶ αὐτός, κατὰ τὴν κατηγορίαν τῆς αἰτίας, ἀπὸ μιᾶν ἄλλῃ προηγουμένη χρονικᾷ αἷτιο, μόνο τότε μπορεῖ νὰ φησίσουμε πρὸς μὴν ἐλεύθερη βούλησις, τούτεστι μιὰ βούλησις αἰσθητή, ποὺ ἔχει ὅμως γιὰ αἷτιο, μιᾶν αἷτιο ἀναίτιο, ἓνα νοητὸ στοιχεῖο. Καὶ γιὰ νὰ μεταχειρισθῶμε τὴν κινετικὴ ὁρολογία μόνο ἂν ὁ νοητὸς χαρακτήρας γίνῃ προσδιοριστικὸς ὅρος τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, εἶναι δυνατόν νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐλευθερία βουλήσεως.

18. Τὸ ἀναπόδεικτο τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς τέτοιας σχέσεως δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀποδείξουμε. Ἀποδεικνύομε μὲ τὴν ἐπιστήμη, μὲ τὴ γνῶσις, μὲ τὶς κατηγορίες τῆς διάνουας. Ἀλλ' αὐτὲς ἐφαρμόζονται μόνο ἐκεῖ ὅπου ἐκτείνεται ἡ ἐποπτεία, δηλαδή μόνο μέσα πρὸς αἰσθητὸ κόσμον. Μιὰ σχέση λοιπὸν μεταξὺ ἐνὸς αἰσθητοῦ καὶ ἐνὸς νοητοῦ ὄντος ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς γνῶσεως καὶ δὲν ἀποδεικνύεται, δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴν θετικὴν ἐπιστήμη.

Ἀλλὰ ὅ,τι εἶναι γιὰ τὴν θετικὴν γνῶσις ἀνύπαρκτο, δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι καὶ λογικὰ ἀδύνατο. Ἡ αἰτιότητα εἶναι μιὰ σύνθεσις. Ἡ σύνθεσις μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ποσοτικὴ ὅπως στίς δύο πρῶτες ἀρχές τῆς ἐποπτείας, ἢ δυναμικὴ, ὅπως συμβαίνει στίς «ἀναλογίας τῆς ἐμπειρίας». Στὴν πρώτη περίπτωση συνθέτονται ποσότητες καὶ πρέπει ἐπομένως τὰ συνθετόμενα νὰ εἶναι ὁμοιογενῆ· στὴ δεύτερη καίτι θέτει ἓνα ἄλλο ἐντελῶς ἄσχετο, συνθέτεται αἷτιο καὶ ἀποτέλεσμα, δηλαδή, δύο στοιχεῖα ποὺ κανένας λόγος δὲν ἐπιτάσσει τὴν ὁμοιογένειά των. Μπορεῖ πολὸν καλὰ ἓνα νοητὸ νὰ γίνῃ αἷτιο, ὅρος, ἐνὸς αἰσθητοῦ. Ἔτιποτα δὲν ἀντιτάσσεται λογικὰ σ' αὐτὴ τὴν σχέσιν.¹⁾ Μονάχα ἂν αὐτὸ τὸ λογικὰ

1) Kant Kr. d. r. V. Dial. II, 2, 18, Schlussanmerkung z. Auflösung der mathematisch transcendentalen und ztl. seil. 369 z. f. des ztl. seil. 369 z. f., Proleg. § 63, Kr. d. pr. V. 1, 1, 3 Kritische Beleuchtung ztl. seil. 101. K. Fischer Entw. d. 1, seil. 535. K. Tassou, Entw. d. 10.

δυνατό τὸ δεχθῶμε καὶ ὡς ἀληθινό, θὰ φθάσωμε στὴ θεμελίωση τῆς ἐλευθερίας.

Ὡς τώρα δύο σημεῖα εἶναι γιὰ μᾶς κεκτημένα. Πρῶτα ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα, ποὺ διέπει τὴ σχέση τῶν φαινομένων οὔτε θίγεται οὔτε θίγει τὴ σχέση νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ χαρακτηῖρα καὶ ἕστερα ὅτι ἡ κατάσταση, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐμπειρική μας βούληση ἔχει ὡς προσδιοριστικὸν ὄρο, ἐκτὸς φησικὰ τοῦ ἀπαραιτήτου αἰτιολογικοῦ προσδιορισμοῦ μέσα στὸ χρόνο ἀπὸ ἓνα ἄλλο προηγούμενο φαινόμενο, καὶ μιὰ νοητὴ βούληση, ἓνα νοητὸ χαρακτηῖρα, εἶναι κάτι λογικὰ δυνατό.

19. Ἐλευθερία καὶ ἀναγκαιότητα. Μὲ αὐτὰ ὅμως πλησιάζομε στὴ λύση τοῦ δυσκολιότερου σημείου ἄραμε τὴν ἀντινομία μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας, τοποθετῶντας τὴν καθεμιά σὲ μιὰ σφαιρὰ ξεχωριστή. Ἡ ἀναγκαιότητα συνδέει τὰ φαινόμενα μέσα στὴ μορφή τοῦ χρόνου ἡ ἐλευθερία δὲν ὑπάρχει ποτενὰ μεταξὺ τῶν φαινομένων, γιατί τότε θὰ ἀντινομοῦσαν μὲ θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς διάνοιας. Ἀντίθετα στὶς σχέσεις, ποὺ δὲν συνδέουν φαινόμενα ἀναμεταξύ των, ἀλλὰ ἢ πράγματα αὐτὰ καὶ ἢ αὐτὰ ἀναμεταξύ των ἢ πράγματα αὐτὰ καὶ ἢ αὐτὰ καὶ φαινόμενα, δὲν ἐπεκτείνεται ἡ ἰσχὺς τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας, ποὺ χρειάζεται τὸ σχῆμα τοῦ χρόνου καὶ ἀφορᾷ τὴ σύνθεση ἐποπτεῶν μέσα στὸ χρόνο. Βέβαια καὶ τὰ πράγματα αὐτὰ καὶ ἢ αὐτὰ διέπει κάποια λογικὴ σχέση τὰ μὲν γίνονται ὄροι τῶν δέ, ὅπως καὶ μπορεῖ τὰ πράγματα αὐτὰ καὶ ἢ αὐτὰ νὰ γίνουν ὄροι νοητοὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν φαινομένων. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἐξάρτηση εἶναι καθαρά λογικὴ καὶ δὲν δημιουργεῖ ἐξάρτηση ἀπὸ κάτι, ποὺ χρονικὰ προηγεῖται εἶναι σχέση ἐκτὸς χρόνου καὶ χώρου, ὅπως ἡ σχέση ἡ λογικὴ δύο μαθηματικῶν κρίσεων. Αὐτὴ τὴ σχέση, ποὺ ἀμέσως πᾶρὶ κάτω θὰ καθορίσωμε εἰδικότερα, τὴν ὀνομάζει ὁ Καντ αἰτιότητα τῆς ἐλευθερίας, ἀντιθέτοντάς τιν πρὸς τὴν καὶ ἢ αὐτοῦ αἰτιότητα τῆς ἀναγκαιότητας, ποὺ διέπει τὶς σχέσεις τῶν φαινομένων.¹⁾

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, μπορεῖ στὴν ἴδια πράξη, ὡς φαινόμενο, νὰ συναντηθοῦν οἱ δύο αὐτὲς αἰτιότητες, ποὺ ἀνήκουν σὲ ξεχωριστὲς σφαιρὰς, χωρὶς νὰ συγκρουσθοῦν, γιατί ἡ ἀντίφασή των εἶναι φαινομενικὴ.

1) Kant Kr. d. pr. V. ἐνθ. ἀν. σελ. 94. Κ. Τσάτσου, ἐνθ. ἀν. σ. 96.

Ἡ πράξις καὶ εἰδικιώτερα ἡ ἐμπειρικὴ βούλησις, ὡς φαινόμενο, μπαίνει σὲ μιὰν ἀλληλουχία φαινομένων μέσα στὸ χρόνο, ἀφοῦ ὅλα τὰ φαινόμενα κατέχουν ἓνα σημεῖο στὸ χρόνο, καὶ ὡς τοιαύτη διέπεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ νόμο τῆς ἀναγκαιότητας. Ἀλλὰ ἡ βούλησις ἐντίθεται καὶ σὲ ἄλλη ἀλληλουχία ὡς φαινόμενο ἀκριβῶς μᾶς ἀνάγει στὸν ὄρο τῆς φαινομενικῆς τῆς ὑπάρξεως, στὸ πράγμα αὐτὸ καθ' αὐτό, ἐκεῖνο ποὺ φανερόνεται στὸ φαινόμενο. Σ' αὐτὴ τὴν ἀλληλουχία ἀποκλείεται ἡ ἀναγκαιότητα ἔχει ἐπομένως ἔδαφος ἢ ἐλευθερία. Κι ἄθε φορὰ, ποὺ θεωροῦμε ἐπιστημονικά, δηλ. μὲ τίς κατηγορίες τῆς διάνοιας εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀνακαλύψουμε στὸν κόσμον ἔστω καὶ ἕνος ἐλευθερίας. "Ὅταν ὑπάρχει ἐποπτεία χρόνου, ἐλευθερία δὲν χωρεῖ. Κι ἄθε τι προσδιορίζεται ἀπὸ ὅ,τι χρονικὰ προηγεῖται. «Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχθοῦμε, πὼς ἂν μπορούσαμε νὰ εἰσδύσασκε στὴ διάνοια ἑνὸς ἀνθρώπου, ὅπως φανερόνεται στίς ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς του πράξεις, τόσο βαθιὰ, ὅστε νὰ μᾶς καθιστώνταν γνωστὸ καὶ τὸ ἐλάχιστο κίνητρο καὶ σύγχρονα ὅλες οἱ ἐξωτερικὲς ἀφορμὲς, ποὺ ἐπενεργοῦν ἐπάνω του, θὰ μπορούσαμε νὰ προῦπολογίσασκε τὴ διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ στὸ μέλλον μὲ βεβαιότητα, καθὼς μὰ ἔκλειψη τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης' καὶ ὅμως ἐν ταυτῶ θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς εἶναι ἐλεύθερος».) Σ' αὐτὴ τὴ φράση τοῦ Καντ, ποὺ δείχνει πὼς δὲν μπορεῖ ἡ ἐλευθερία νὰ ἰδέξῃ τὴ λειτουργία τῆς φυσικῆς νομοτέλειας, τονίζεται ἡ συνύπαρξις ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας στὴν ἴδια βούλησις.

Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ συνύπαρξις προκύπτει καὶ ἀπὸ ἓνα ἄλλο γεγονός. Ὅσο καὶ ἂν τὸ ἐγὼ ἔχει συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς φαινομένου καὶ αὐτοτοποθετεῖται στὸ χρόνο κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, τὸ ἴδιο τὸ ἐγὼ ἔχει συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτό καὶ αὐτοτοποθετεῖται ἔξω ἀπὸ τὸ διανοητικὸ σχῆμα τοῦ χρόνου σὲ μιὰν ἄλλη ἀλληλουχία, σὲ μιὰ σχέση, ποὺ δὲν διέπεται ἀπὸ τὴν αἰτιότητα τῶν αἰσθητῶν, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλους νόμους, ποὺ θέτει τὸ ἴδιο τὸ ἐγὼ στὸν ἑαυτό του. Σ' αὐτὴ του τὴ σχέση τὸ ἐγὼ τῆς πράξεως δὲν ἔχει τίποτε, ποὺ νὰ προηγῆται χρονικὰ καὶ νὰ τὸ προσδιορίσῃ χρό-

1) Καντ ἐνθ. ἀγ. σελ. 99.

νικά, γιατί όλη αυτή ή σχέση βρίσκεται έξω από τόν χρόνο· αντίθετα μάλιστα κίθε «γενικά προσδιορισμός τής υπάρξεώς του, που αλλάζει κατά τήν έσωτερικήν αίσθηση 1) (Σ.Μ. που όφείλεται δηλαδή σε ψυχολογικά κίνητρα) ακόμη και αυτή όλόκληρη ή σειρά τής υπάρξεώς του ως όντος αίσθητου, δέν μπορεί να θεωρηθούν από τή συνείδηση τής νοητής του υπάρξεως παρά ως ακολουθία (του νοουμένου) και ποτέ ως όρος του κατ' αίτιαν προσδιορισμού του ως νοουμένου.» 2)

Για να διευκολύνουμε τήν κατανόηση αυτού του σημείου ξαναθυμίζουμε, πως όλος αυτός ό συνειρισμός στηρίζεται στη διάκριση φαινομένου και νοουμένου, μια διάκριση πάντα με διαφορετικές αποχρώσεις μέσα στην ιστορία. Πριν από τόν Καντ μάλιστα εμφανίζεται με έντονο μεταφυσικό χαρακτήρα. Έχει τή ρίζα της στους προσωκρατικούς, τόν Παρμενίδα ιδίως, και δια μέσου του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, εκτείνεται σε όλη τή νεώτερη φιλοσοφία, είτε παίρνοντας τή μορφή τής αξιολογίας, είτε και τής διοράσεως τής ούσίας στην φαινομενολογία. Η διάνοιά μας γνώσκει μόνο ό,τι τής παρέχει ή έποπτεία δηλ. παρουσιάσεις συνθεμένες στο χρόνο και στο χώρο, ό,τι δια μέσου των αισθήσεων γίνεται περιοχόμενο τής συνειδήσεώς μας, ό,τι στο υποκείμενο τής γνώσεως φαίνεται.» 3) Αλλά εκείνο που φαίνεται έχει και ένα λόγο τής φαινομενικής του υπάρξεως, εκείνο που μέσ' στο φαινόμενο φανερώνεται. Αυτό τό κάτι δέν είναι πραγματικό, γιατί ή πραγματικότητα είναι κατηγορία των φαινομένων· τά φαινόμενα μόνο είναι πραγματικά· δέν βρίσκεται σε κανένα σημείο του χρόνου και του χώρου, γιατί χρόνος και χώρος είναι όροι έποπτείας των φαινομένων· δέν γνώσκειται έπιστημονικά, γιατί είναι έξω από τήν σειρά τής ισχύος των κατηγοριών. Και όμως έννοώ ότι πρέπει να υπάρχει, είναι όρος αναγκαιώς του φαινομένου. Δέν γνώσκω, αλλά έννοώ τήν ύπαρξή του. Είναι νοητό, «νοούμενο». Σ' αυτά τά νοούμενα ή αιτιότητα είναι ανεπιρίμοστη, γιατί λείπει τό σχήμα του χρόνου, που θα καθιστούσε τήν εφαρμογή της δυνατή. Τα φαινόμενα τά συνθέτομε αντίθετως στο χρόνο και τά συνθέτομε αντικειμενικά, έπιστημονικά, μόνο όταν τά φαινόμενα, που προηγούνται χρονικά καταστούν αναγκαιώς όρος τής γενέσεως εκείνων

1) Καντ ένθ. άν. σελ. 98 κ. έ.

2) Κ. Τσάτσου, ένθ. άν. σελ. 87 κ. έ.

ποῦ ἀκολουθοῦν. Στὴ χρονικὴ αὐτὴ τάξη τῶν φαινομένων ἀνακίπτει ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια τῆς ἀναγκαίως σχέσεως κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτίας. Μόλις βγῶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ μέθοδο τῆς συνθέσεως, ἀπὸ τὴ χρονικὴ τάξη καὶ ἀναφέρω τὸ φαινόμενο στὸ νοητὸ τοῦ ὄρου, στὸ πρῶγμα αὐτὸ κατ' αὐτό, ποῦ φαίνεται στὸ φαινόμενο καὶ ποῦ εἶναι νοητό, δηλαδὴ ἄχρονο, ἄχωρο, μὴ πραγματικό, τότε χάνει αὐτὸς ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας τὴν ἰσχὺ του σ' αὐτὴ τὴ συνάρτηση καὶ ἰσχύει ἄλλος νόμος, ὁ νόμος ποῦ διέπει τὸν νοητὸ κόσμον.

Τὴ σχέση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ τὴ γνωρίσουμε, γιατί ἡ ἰσχὺς τῆς γνώσεώς μας σταματᾷ ἐκεῖ ὅπου σταματᾷ καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς αἰτιότητας. Ἀλλὰ μόλις υποθέσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἠθικὴ πράξη καὶ ἠθικὸς καταλογισμὸς, μόλις σκεφθοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας ὡς ὑποκείμενο πράξεως, εἴμαστε λογικὰ ἀναγκασμένοι νὰ τὴ σκεφθοῦμε. Ἄν μάλιστα ἦταν ἔτσι φτιαγμένη ἡ ἀνθρώπινη γνώση, ὥστε γιὰ νὰ ἐποπτεύσουμε, δὲν θὰ χρειάζομαστε τὴν αἴσθηση, ἂν εἴχαμε μιὰν ἐποπτεία καὶ τοῦ νοητοῦ, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ συλλύβουμε καὶ αὐτὴν τὴν λογικὰ ἀναγκαία καὶ ὅμως διανοητικὰ ἀσύλληπτη σχέση.

Σύμφωνα μὲ αὐτὰ ποῦ εἴπαμε μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ πράξη ἐλεύθερη ἐν σχέσει πρὸς τὸν νοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία ὡς χρονικὸ φαινόμενο, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ πράξη εἶναι ἀπὸ τὸν ἐμπειρικό της χαρακτήρα ἀναγκαίως καὶ ἐπικριβῶς προσδιορισμένη. Αὐτὴ ἡ συρροή δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραξενέψη.¹⁾ Ἡ πράξη ἡ πραγματικὴ εἶναι ἀναγκαῖο προϊόν τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, δηλαδὴ τοῦ κανόνα τῆς αἰτιότητας, ποῦ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν προηγούμενων ὀδηγεῖ στὸ συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα, τὴν πράξη. Τὸ σύνολο αὐτὸ τῶν προηγούμενων αἰτίων ἀποτελεῖ, ὡς σύνολο, ἓνα ἐνιαῖο φαινόμενο. Τὴν ἐνότητα αὐτὴν ἀκριβῶς ἐκφράζει ὁ ὄρος, ἐμπειρικὸς χαρακτήρας. Λέμε τώρα ὅτι αὐτὸς ἔχει μιὰ νοητὴ αἰτία, τὸν νοητὸ χαρακτήρα. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ νοητὴ αἰτία δὲν εἶναι στὸ χρόνο, δὲν προηγεῖται, καὶ ὡς πρὸς αὐτὴν τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἔπεται· τότε θὰ ὑπόκεινταν στὴν κατηγορία τῆς φυσικῆς αἰτιότητας. Ἡ νοητὴ αἰτία δὲν γεννιέται καὶ δὲν ἐκλείπει, γιατί τότε θὰ ἦταν στὸ χρόνο, ἐνῶ ὁ χρόνος ὑπάρχει μόνο ὡς μορφή τῶν αἰσθητῶν. Τῆ

1) Kant Kr. d. v. N. 5yB. ἀν. σελ. 373.

είναι θετικά δὲν μπορεί νὰ τὸ γνωρίσουμε, γιατί γνωρίζουμε μόνο ὅ,τι καὶ ἐποπτεύουμε. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ τὴ συγχύσουμε μὲ καίτι αἰσθητό, νὰ ἐπεκτείνουμε καὶ σ' αὐτὴν ιδιότητες καὶ μορφές, ποὺ ἔχουν ὡς ὄρο τὴν αἴσθηση, γιατί ἀκριβῶς αἴσθηση δὲν εἶναι.

Ἡ νοητὸς χαρακτῆρας δὲν μπορεί λοιπὸν νὰ ἐνεργήσῃ σὰν αἰτία στὸ χρόνο γιὰ νὰ ἀκολουθήσῃ ἕστερα ἢ πρῶτα. Τὸ μόνο ποὺ μπορεί νὰ ποῦμε εἶναι, ὅτι ἐνεργεῖ σὲ τρόπον ὥστε ἀπὸ τὸ φαινόμενο, ποὺ νοητὰ προσδιορίζει, νὰ προηγοῦνται χρονικὰ ἄλλα δικαί του αἰσθητὰ φανερώματα, ἄλλες στιγμὲς τοῦ αἰσθητοῦ χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον ὡς ἐκότητα προσδιορίζει λογικὰ αὐτὸς ὁ νοητὸς χαρακτῆρας,¹⁾ σὰν ἄχρο-νος καὶ μόνιμος καὶ ἀπόλυτα προσδιοριστικὸς του λόγος. Καὶ βέβαια, ἄχρονος καθὼς εἶναι, δὲν μπορεί νὰ κίνη ἑκείνο ποὺ κίνει τὸ ἐμπει-ρικό χρονικὸ αἶτιο, νὰ παρίσχη μέσα στὴ χρονικὴ γένεση τῶν γεγο-νότων τὴν ἐξήγησι, τοῦ γιατί ἓνα φαινόμενο ἐμφανίζεται σὲ ἓνα ὁρι-σμένο χρονικὸ σημεῖο καὶ ἕστερα ἀπὸ ἄλλα ὁρισμένα φαινόμενα, τὴν ἐξήγησι τῆς χρονικῆς τάξεως τοῦ φαινομένου. Ἐν πρώτοις ἡ νοητὴ αἰτία δὲν ἐξηγεῖ τίποτα, γιατί μᾶς εἶναι γνωστικῶς ἀπρόσιτη. Ἀλλὰ εἴμαστε ἀναγκασμένοι λογικὰ νὰ δεχθοῦμε, ὅτι θεμελιώνει τὴν ἐμπει-ρική αἰτία, τὸν ἐμπειρικό χαρακτῆρα, ὄχι βέβαια ὡς πρὸς τὴ χρονικὴ του τάξι, τὸ γιατί ἓνα φαινόμενο ἐμφανίζεται σὲ ἓνα χρονικὸ σημεῖο καὶ ἕστερα ἀπὸ ὁρισμένα ἄλλα φαινόμενα, ἀλλὰ τὸ γιατί κατ' ἀρχὴν αὐτὸ ποὺ παριστάνομε εἶναι τὸ φαινόμενο ποὺ εἶναι, γιατί ἔχει αὐτὴν καὶ ὄχι ἄλλη φαινομενικὴ ἐκδήλωσι, αὐτὸν τὸν ἀτομικὸ καὶ συγκεκρι-μένο χαρακτῆρα.²⁾ Ἡ θεμελίωσι ὅμως αὐτὴ λογικὰ προηγεῖται ἀπὸ τὴ θεμελίωσι τῆς χρονικῆς τοποθετήσεως τοῦ φαινομένου. Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι ἡ ἐμπειρική ἢ χρονικὴ θεμελίωσι τοῦ φαινο-μένου, δὲν μπορεί νὰ ἐπηρεάσῃ ἢ νὰ ἰδίξῃ τὴ θεμελίωσι τὴν ὄντο-λογικὴ αὐτοῦ τούτου τοῦ φαινομένου, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ σύνθεσή του μέσα στὸ χρόνο, κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτίας, μὲ ἄλλα φαινόμενα, καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι δυνατὴ ἢ συρροὴ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος στὴν ἴδια πράξι.

1) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 373.

2) K. Fischer ἐνθ. ἀν. I, σελ. 513.

20. Ἡ ἀναγκαία θεμελίωση τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα. Ἡ αἰτιότητα ἐνὸς φαινομένου, ὃ ἐμπειρικός του χαρακτήρας εἶναι μὴ σειρὰ ἀπὸ ὑποθέσεις «ὅταν γίνῃ τὸ α, τότε θὰ ἀκολουθήσῃ τὸ β», ἀλλὰ καὶ τὸ α εἶναι ὑπὸ τὸν ὄρον γ καὶ τὸ γ ὑπὸ τὸν ὄρο ψ κ. ο. κ. στὸ ἄπειρο. Ὁλόκληρη ἡ σειρὰ εἶναι ὑποθετικὴ καὶ στηρίζεται σὲ ἕναν ὄρο, ποῦ δὲν ἔχει τελικὴ θεμελίωση. Αὐτὴ ἡ σειρὰ τῶν ὑποθέσεων δὲν ἔχει ἀρχή, γιατί καὶ ὁ χρόνος, τοῦ ὁποίου ἡ αἰτιότητα παριστάνει τὴν τάξιν, δὲν ἔχει ἀρχή. Αὐτὴ ἡ ἀπειρότητα τῆς αἰτιότητας, ἡ ἄλειψη ἀρχῆς ἐπιφέρει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὸ δείχνει ὅτι κανένα φαινόμενο δὲν εἶναι τελικὰ θεμελιωμένο· ὅλα ἔχουν ὑποθετικὴ, κανένα θετικὴ, ὁριστικὴν ὑπαρξή· μόνο ἡ σειρὰ μέσα στὸ χρόνο εἶναι ἀναγκαία καὶ βέβαιη. Ἐὰ ἄλλα ἐξαρτῶνται πάντα ἀπὸ μιὰν ὑπόθεσιν. Ὁ ἐμπειρικός χαρακτήρας, σὰν ἕνα ἐνιαῖο φαινόμενο καὶ αὐτὸς, δὲν εἶναι τελικὰ, ὁριστικὰ θεμελιωμένος ἀπὸ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας. Εἶναι ἐξαρτημένος ἀπὸ ἕνα «ἄν». Ἐργασθοῦμε μὲ τὴ μέθοδο, μὲ τὴ μορφή τοῦ χρόνου, τότε ἡ γένεσίς του μόνο στὸ χρόνο προσδιορίζεται, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τοῦ προσδιορισμοῦ ὅλων τῶν ἄλλων ποῦ προηγούνται. Καὶ ὅμως εἶναι, καὶ τὸ εἶναι του πρέπει νὰ ἔχη ἕνα λόγον ὁριστικὸ καὶ ἀνυπόθετο, ἔχει μιὰν αἰτία, ποῦ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἕνα «ἄν», κατ' ἀνάγκην ἐπομένως μὴ νοητὴ αἰτία, τὸν νοητὸν χαρακτήρα. Ὁ νοητὸς χαρακτήρας εἶναι ὁ ἀρχικός λόγος τῆς ὑπαρξείας του, γιατί τὸ φαινόμενο τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, θὰ ἔχανε ἀλλοιῶτικα τὸ λόγο του, δηλαδή τὴν ἀντικειμενικότητά του.

21. Ἡ θεμελίωση τοῦ αἰσθητοῦ στὸ νοητό. Ἡ θεμελίωση τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα σὲ ἕνα λόγο νοητό, στὸν νοητὸν χαρακτήρα, δὲν μπορεῖ νὰ ξενίσῃ σὰν καίτι προτιόφραντο, ὅποιον ἔχει παρακολουθήσει ὅλη τὴν ἐξέλιξιν τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Ἐἴ ἄλλο εἶναι ὁλόκληρη ἡ καντικὴ γνωσιολογία παρὰ θεμελίωση τῆς αἰσθήσεως ἀπέναντι σὲ ὑπερρασπιδητές, νοητὲς ἀρχές. Τὸ φαινόμενο βρῖσκει τὴν ἐνότητά του στὶς μορφές τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου καὶ ξαίρομε ὅτι χρόνος καὶ χώρος εἶναι μορφές καθαρές, δηλαδή ἀρχές νοητές. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς οἱ νοητὲς ἀρχές, ποῦ στηρίζονται, γιατί ἰσχύουν; Εἶναι μέθοδοι τῆς διάνοιας, ὅταν ἡ διάνοια ἐποπτεύει καὶ ἡ διάνοια εἶναι μέθοδος τοῦ νοῦ, ὅταν ὁ νοῦν γινώσκει· καὶ ἔτσι ὁ νοῦς, τοῦ ὁποίου ἡ διάνοια εἶναι

ειδικότερη εκδήλωση, γίνεται ή λογική, ή νοητή αίτια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Γι' αὐτὸ ὁ νοῦς θεμελιώνει τὸν αἰσθητὸ κόσμον. Ἀλλὰ ὁ νοῦς εἶναι νοητός, εἶναι ή νοητή αίτια τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, αίτια, ποῦ δὲν στηρίζεται πρὸ ἑνὸς χρονικά προηγούμενου αίτιου, ἀλλὰ ἔχει μέσα της τὸν προσδιορισμὸς της. Ἀκριβῶς δέ, διότι εἶναι καὶ νοητή αίτια, εἶναι καὶ ἐλεύθερη. Ἐλευθερία εἶναι ή οὐσία τοῦ νοῦ. (Ὁ ἴδιος εἶναι ὁ νόμος τοῦ ἑαυτοῦ του' ὁ νοῦς εἶναι αὐτοπροσδιορισμένος.

Ἡ αἰτιότητα, σὰν κατηγορία τῆς διάνοιας, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀπὸ τίς μεθόδους, ἓνα εἶδος λογικῆς θεμελιώσεως, ποῦ ἀποβλέπει εἰδικὰ στὴ σύνθεση φαινομένων μέσα στὸ χρόνο. Γιὰ νὰ ἔχη ή αἰτιολογική θεμελίωση καὶ αὐτὴ θεμέλιο, πρέπει νὰ θεμελιωθῆ καὶ ὁλόκληρη ή διάνοια, τῆς ὁποίας δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μορφή. Ἀλλὰ ή διάνοια στηρίζεται στὸ νοῦ, σὲ κάτι ποῦ, σὰν νοητὸ ποῦ εἶναι, δὲν ἔχει τίποτε ποῦ νὰ προηγῆται, κάτι ποῦ εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερο, ποῦ εἶναι ή ἴδια ή οὐσία τῆς ἐλευθερίας.¹⁾

Μιλῶντας ἑπομένως γιὰ ἓνα νοητὸ λόγο, νοητὸ προσδιορισμὸς τῆς βουλήσεως ὡς φαινομένου, τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, ἀπὸ τῆ νοητῆ βούληση, τῆ βούληση ὡς πρᾶγμα αὐτὸ καὶ' αὐτὸ, μένομε συνεπεῖς πρὸς ὅλη τὴ διανόηση τῆς θεωρητικῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ βίαση εἶναι μιὰ, ὁ νοῦς. Ὁ νοῦς θέτει τὴ διάνοια καὶ τίς κατηγορίες της' θέτει τὸν ἠθικὸ νόμο. Στὴ θεωρητικὴ του στάση ἀπένιεντι στὰ αἰσθητά, θέτει τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας' στὴν πρακτικὴ του στάση δὲν θέτει τὸ νόμο αὐτό. Πράττοντας δὲν συνδέτει φαινόμενα' ἀλλὰ ἀναφέρει τὸ φαινόμενο καὶ τὸ συσχετίζει μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ὅ,τι τοῦ εἶναι δοσμένο, ή ἴλη μόνη της, εἶναι ἀσύλληπτη καὶ βαρύνεται μὲ ὅλη τὴν ὑποκειμενικότητα τῶν αἰσθήσεων' τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ὕλης, δηλ. τὸ ὅτι ὑπάρχει μιὰ φύση, αὐτὸ τὸ διασφαλίζει ή μορφή τῆς διάνοιας διὰ μέσου τῶν κατηγοριῶν. Τὸ νοητὸ δίνει ἀντικειμενικότητα στὴ φύση. Τὸ νοητὸ εἶναι ἔτσι ὅρος τῆς ὑπάρξεως τῆς φύσεως. Δὲν βγαίνομε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀλληλουχία σκέψεων, ὅταν λέμε ὅτι ὁ νοητὸς χαρακτήρας εἶναι ὅρος ὑπάρξεως τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα. Ἐπαναλαμβάνομε ὅτι αὐτὸς ὁ ὅρος δὲν προηγείται καὶ δὲν

1) K. F i s c h e r ἔνθ. ἀν. 1, σελ. 513., B a u e h I m m. K a n t, 1923, σελ. 327. K. Τσάτσου, ἔνθ. ἀν. σελ. 112.

θίγει τὴ σύνθεσι τῆς βουλήσεως καὶ τῶν πράξεων τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα μέσα στὸ χρόνο. Οἱ πράξεις ὡς φαινόμενα εἶναι ἀποτελέσματα ἀποκλειστικὰ τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα καὶ μιὰ καὶ μιᾶς δοθῆ ἓνας ἐμπειρικὸς χαρακτήρας, δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν προηγούμενων αἰτίων, εἶναι ἀπὸ πρὶν προσδιορισμένη ἢ μορφή τῆς πράξεως. Καὶ ὅμως δὲν εἶναι παράλογο αὐτὸ, ποὺ συνήθως λέμε, ὅτι αὐτὴ ἡ πράξις ἔγινε ἔτσι, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνει ἄλλοιῶς. Γιατὶ ναι μὲν ὅταν δοθῆ τὸ σύνολο τῶν αἰτίων τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, ἡ πράξις δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ ὅ,τι ἔγινε· ἀλλὰ αὐτὸ τὸ σύνολο τῶν αἰτίων, ὁ ἐμπειρικὸς χαρακτήρας, εἶναι ἓνα ἐνιαῖο φαινόμενο, ποὺ δὲν ἔχει ἀπλῆν ὑποκειμενὴ ἢ ὑπαρξή, ἀλλὰ ἀντικειμενική, τὸ ὁποῖο γι' αὐτὸ θεμελιώνεται σὲ ἓναν ὄρο νοητὸ, ποὺ ὀνομάσαμε νοητὸ χαρακτήρα καί, καθὼς λέει ὁ Kant¹⁾ «ἓνας ἄλλος νοητὸς χαρακτήρας θὰ εἶχε ἀποδόσει ἓναν ἄλλο ἐμπειρικὸ χαρακτήρα». Δὲν εἶναι παράλογο λοιπὸν αὐτὸ ποὺ συνήθως λέμε, γιατί μπορούσε νὰ ἦταν διαφορετικὴ, ὄχι ἡ πράξις μας, δοθέντος τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, ἀλλὰ ὁ νοητὸς μας χαρακτήρας, αὐτὸς ποὺ δὲν ὑπόκειται στὸ νόμο τῆς ἀναγκαιότητας καὶ εἶναι ὄρος προσδιοριστικὸς τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα.²⁾

22. Ἡ ἐλευθερία ὡς συμμόρφωση στὸν ἠθικὸ νόμο. Ὡς ἐδῶ μεταχειρισθήκαμε σκόπιμα τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας γιὰ ὅλες τὶς πράξεις, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν αἰτιότητα. Καὶ βέβαια αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθερίας· τὸ σημεῖο ὅπου γεννιέται καὶ τὸ κεντρικὸ τῆς πρόβλημα. Ἀλλὰ ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας εἶναι στενωτέρα.

Ὅτι μιὰ βούλησις ὡς νοούμενο εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ νόμου τῆς αἰτίας, αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὴ χαρακτηρίσωμε ὡς ἐλεύθερη. Αὐτὴ ἡ βούλησις δὲν εἶναι «ἀνευ ἑτέρου» ἐλεύθερη· μπορεί νὰ εἶναι ἐλεύθερη. Ἡ βούλησις, ὅταν δὲν εἶναι ἀναγκασμένη κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτίας νὰ πάρῃ ὀρισμένη κατεύθυνσις, ἔχει μπροστὰ τῆς πολλὰς κατευθύνσεις δυνατές, αὐτὲς ποὺ ἐπιτρέπουν τὰ ἔξωτερικὰ αἰσθητὰ δεδομένα, καὶ μπορεί καὶ πρέπει νὰ διαλέξῃ μεταξὺ ὅλων αὐτῶν. Αὐτὴ καὶ ἑαυτὴν ἢ δυνατότητα τῆς ἐκλογῆς δὲν

1) Kant Kr. d. r. V. ἔνθ. ἀν. σελ. 376.

2) Baueh ἔνθ. ἀν. σελ. 380.

είναι κι' όλος έλευθερία. 'Η ποιότητα τής έκλογής απορρασίζει περι τοῦ αν υπάρχει έλευθερία ή ανελευθερία και περι τοῦ ποῦο είναι τὸ μέτρο της. Για τή νοητή βούληση είναι πολλοί σκοποί δυνατοί. 'Υπάρχουν σκοποί υποκειμενικοῦ κάθους, ποῦ εξυπηρετοῦν μιάν οίασδήποτε μορφής ήδονή, είτε μιάν ήδονή συνυφασμένη με τις εξωτερικές αίσθήσεις, είτε και μιάν ήδονή εὔγενέστερη, συνυφασμένη με τήν έπιστημική αίσθηση, και υπάρχουν και σκοποί αντικειμενικοί, ποῦ δέν εξυπηρετοῦν τήν ήδονή, καιτι δηλαδή υποκειμενικό πάντα, αλλά μιὰ γενική αρχή και ποῦ γι' αυτό αναιρέρονται ήτικὰ σ' ένα γενικό σκοπό, εκείνον ποῦ μπορεί και πρέπει να είναι ὁ τελικός σκοπὸς κάθε πράξης, για τὸν ὁποῖο κάθε άλλος σκοπὸς συγκεκριμένος πρέπει να είναι μέσον. "Η τὸ ένα ἢ αὐ συμβαίνει ή τὸ άλλο. Κάποιος είναι πάντα ὁ λόγος τής πράξης, ὡς σκόπιμης ενέργειας, ή ἢ αὐ είναι καιτι ποῦ μάς πιράζει μιάν υποκειμενική, μιάν εὔχρηστική εὔχαρίστηση, δηλαδή ή ήδονή, ή ἢ αὐ είναι καιτι ποῦ δέν ικανοποιεῖ μιάν υποκειμενική μας τάση, καιτι ποῦ δέν έχει ἀφορμή τήν τάση πρὸς τήν ήδονή, αλλά είναι άλλο λόγο και αὐτὸς ὁ άλλος λόγος δέν μπορεί να είναι πρὸς ὁ νοῦς, καθ' ὅσον ὁρίζει τήν πράξη τῶν έλλογων ὄντων. Γιατι ὅλα τὰ αἴτια ποῦ μπορεί εμπειρικά να διαπιστώσουμε, τὰ κίνητρα τοῦ εμπειρικοῦ χαρακτήρα είναι εὔχρηστικά και τείνουν σὲ μιὰ κάποια ἀτομική ἀπόλυση. Μόνο λοιπὸν αν ή πράξη μπορεῖ να έχη τὸ λόγο της σὲ ένα μὴ εμπειρικό κίνητρο, μπορεί να είναι ή πράξη αντικειμενική, ήθική. 'Αλλά ὅταν αποκλείσουμε ὅλο τὸ περιεχόμενο τής ψυχής, γιατι τὸ περιεχόμενο είναι πάντα εμπειρικό, μένει μόνο μιὰ καθαρὴ μορφή τής βουλήσεως, ὁ νόμος τής βουλήσεως, ὁ νόμος τοῦ νοῦ, καθ' ὅσον αναιρέρεται στήν πράξη.¹⁾

'Η νοητή βούληση, ποῦ είναι ανεξάρτητη ἀπὸ τήν αἰτιότητα, γίνεται ἀληθινὰ έλευθερη, δηλαδή ήθική, ὅταν κατά τήν έκλογή τής κατευθύνσεως στήν πράξη αποκρούση τὰ κίνητρα τὰ εμπειρικά και ἀκολουθήση ἀπόλυτα τὸ δρόμο τοῦ λόγου. Αὐτή ή ἀπόλυτη συμμόρφωση πρὸς τὸ λόγο είναι για τή ζωή τοῦ ανθρώπου ιδέα, ἀφθαστο ιδανικό.²⁾ "Ὅ,τι ανήκει στή ζωή μας είναι ὁ ἀδιάκοπος ἀνταγωνισμὸς

1) Kant Metaph. d. Sitten, Abschnitt II σελ. 126 ζ. ε.

2) Erdmann Eth. άν. σελ. 167.

μεταξὺ τῶν διαφόρων κινήτρων γιὰ τὴ σωστὴν ἐκλογή, ἡ προσπέλαση βῆμα με βῆμα στὴν κατεύθυνση, ποὺ ὁρίζει ὁ ἠθικὸς νόμος.

Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν εἶναι ἓνα νέο εἶδος ἀνάγκης, ποὺ προσδιορίζει ἀκαμπτα τὴν πορεία τῆς βουλήσεως. Εἶναι δέον εἶναι ἐπιταγὴ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀκολουθηθῇ καὶ μπορεῖ ὄχι, ἀπὸ τὰ καθ' ἕκαστον ἄτομα. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀκολουθηθῇ, ἂν θέλωμε τὸ ἀξιο καὶ τὸ ἀγαθόν. Ἀλλὰ δὲν εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὸ θέλωμε. Ἀπλῶς πρέπει, δέον νὰ τὸ θέλωμε, γιατί ἄλλοιῶς ἀρνούμαστε τὸ ἀγαθόν, ἀρνούμαστε νόημα καὶ ἀξία στὴ ζωὴ, ἀρνούμαστε τὴν ἐλευθερία μας, γιατί ἐλεύθερος εἶναι μονάχα ὁ ἀγαθός, ὁ ἀξιος, ὅποιος διαλέγει καὶ ἀποφασίζει τὸ ἀξιο. Καὶ στὴν πράξη τὸ ἀξιο τὸ θέτει ὁ νόμος τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὅπως στὴ θεωρία τὸ ἀξιο τὸ ἀποτελεῖ ἡ διάνοια δηλαδή οἱ νόμοι, ποὺ θέτει γιὰ τὴ θεωρία πάλι ὁ λόγος.

Δὲν ἀρκεῖ λοιπόν, γιὰ νὰ χαρακτηρίσωμε μιὰ βούληση ἐλεύθερη, νὰ ποῦμε ἀρνητικά, ὅτι δὲν ὑπόκειται στὴ νομοτέλεια τῆς αἰτιότητας, ἀλλὰ πρέπει καὶ θετικά νὰ συνδέσωμε τὴ βούληση με μιὰν ἄλλη νομοτέλεια, με τὸν ἠθικὸ νόμο. Μόνο ἡ συνείδηση, ποὺ διέπεται ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο εἶναι ἐλεύθερη. Ὁ ἠθικὸς νόμος με τὸν δεοντολογικὸ του χαρακτηῖρα εἶναι γι' αὐτὸ ὅρος τῆς ἐλευθερίας.

23. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση. Αὐτὴ ἡ θεμελίωση τῆς ἐλευθερίας, ὅπου καὶ ὅπως πρέπει νὰ θεμελιωθῇ, συντελεῖται μονάχα με τὸ νοητὸ χαρακτηῖρα, με τὸν ὑπερβατικὸν ὅρο τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτηῖρα, με τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ὑποκείμενο ποὺ πράττει καὶ ποὺ θέλωμε οἱ πράξεις του νάχουν τὸν χαρακτηῖρα τῆς ἐλευθερίας, δὲν εἶναι μόνο αἰσθητό, ἀλλὰ καὶ νοητὸ ἐγώ, δὲν εἶναι μόνο αἰσθησις, ἀλλὰ καὶ λόγος δηλαδή νοῦς, δὲν εἶναι μόνο κάτι ποὺ ὑπόκειται στὴν αἰτιότητα, ἀλλὰ καὶ κάτι ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ αὐτὴν καὶ ὑπόκειται στὴν ἠθικὴ νομοτέλεια, κάτι ποὺ μ πο ρ εῖ καὶ π ρ έ π ε ι καὶ π ρ α γ μ α τ ι κ á, ἔστω καὶ μερικὰ, συμμορφώνεται με τὸν ἠθικὸ νόμο, κάτι ποὺ ἐκλέγει τὴν κατεύθυνση ποὺ ὁρίζει ὁ δικός του νόμος, ὁ νόμος τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ὁ Kant λέγει, ὅτι τὸ ἐγώ ποὺ πράττει, τὸ πρακτικὸ ὑποκείμενο, «ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτὸ»¹⁾ καὶ τὴν ἀπόδειξη αὐτοῦ

1) Δὲς ἀνωτέρω σελ. 117.

τοῦ γεγονότος τῆ βρίσκει στὴν «ἠθικὴ συνείδηση» (Gewissen), στὴν ἑσπερικὴ δικαιοκρασία, ποὺ ὑπάρχει σὲ κάθε ἰσορροπημένη ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ καταδικάζει ἀμείλακτα κάθε πράξη ποὺ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ διαπράχθηκε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ τὴν ὥρα τῆς πράξεως εἶχε τὴν αἰσθήσεις του ἀκέραιες καὶ ἐλευθερία ἐνεργείας, δηλαδή ἰκανότητα ἐκλογῆς μεταξὺ τῶν ποικίλων δυνατοτήτων, πρὸς τὴν ὁποῖα μπόρεῖ νὰ κατευθυνθῆ ἢ ἀπὸ τὴν αἰτιότητα ἀνεξάρτητη νοητὴ βούληση. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι ἡ ψυχολογικὴ πραγματοποίηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἡ κρίση τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως δὲν ἀποφύεται μονίχα πρὸς ὅ,τι πρόκειται νὰ πράχθῃ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ πᾶρξαι καὶ γεννᾶ τότε τὴν λεγόμενη μετάνοια, ποὺ βέβαια εἶναι καὶ ἐντελῶς ἀνόητο, ὅταν τρένει νὰ ἀπογίνωσιν τὰ γενόμενα, ποὺ εἶναι ὅμως ὡς πόνος ἀπόλυτα δικαιολογημένη «διότι ὁ νοῦς, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ νόμο τῆς νοητῆς μας ὑπάρξεως (δηλ. τὸ νόμο τὸν ἠθικὸ, τὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας) δὲν ἀνιχνεύει χρονικὴς διαφορῆς (ἢ ἀναφορὰ τῆς πράξεως πρὸς τὸ νοητό μας ἐγώ, δὲν εἶναι χρονικὴ, γιατί τότε ἡ σχέση των δὲ ἦταν σχέση αἰτιότητας) καὶ ρωτᾷ μονιχα, ἂν ὅ,τι συνέβηκε μᾶς ἀνήκει ὡς πράξη μας, καὶ τότε συνδέει ἠθικὰ μ' αὐτὴν τὸ ἴδιο συναίσθημα, εἴτε τώρα ἔγινε, εἴτε πολὺν καιρὸ πρὶν».)

Στηρίζει ἔτσι ὁ Καντ τὴν ἐπίγνωση τῆς νοητῆς ὑπάρξεως τοῦ πρακτικοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ γεγονὸς τῆς ἠθικῆς κρίσεως. Ἀλλ' αὐτὴ τὴν ἠθικὴ κρίση φαίνεται νὰ τὴν θεμελιώνει ἐμπειρικὰ πρὸς ἀσπιδήτητα καὶ ψυχολογικὸ γεγονὸς τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Στὴν Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἡ ἠθικὴ κρίση ἐμφανίζεται ὡς *factum*,¹⁾ ὅπως στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ὡς *factum* ἐμφανίζονται οἱ φυσικομαθηματικὲς ἐπιστῆμες. Ἐν τούτοις μέσα πρὸς τὸ ἴδιο τὸ σύστημα τοῦ Καντ βρίσκεται μιὰ μορφή σκέψεως, ποὺ καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μπορεῖ νὰ δώσῃ μιὰ καθαρὰ ἀντικειμενικὴ καὶ λογικὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς κρίσεως. Καὶ αὐτὴ ἡ μορφή βρίσκεται στὴν κατηγορία τοῦ σκοποῦ, ὅπως τὴν παρουσιάζει τὸ ἔργο ποὺ κορυφώνει καὶ ολοκληρώνει

1) Kant Kr. d. pr. V. ἐγθ. ἀν. σελ. 98 κ. ε.

2) Erdmann ἐγθ. ἀν. σελ. 159.

τὸ σύστημα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, ἡ Κριτικὴ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως.

24. Κατηγορία τοῦ σκοποῦ. Τὸ πρόβλημα ποῦ τώρα ἀντιμετωπίζομε εἶναι τοῦτο· ποιά μέθοδος τοῦ λόγου καθορίζει τὴν κρίση ὅτι τοῦτο πρέπει ἢ ἔπρεπε ἔτσι ἢ ἄλλοιῶς νὰ ἔχει πραχθῆ· ποιά μέθοδος καθορίζει τὴν ὀρθὴ ἐκλογή ποῦ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ κίνη ἢ νοητῆ βούλησι. ¹⁾

Ἡ πράξις συλλαμβάνεται καὶ ὡς νόημα καὶ τὸ νόημά της εἶναι σκοπός. Κρίσις δεοντολογικὴ γιὰ μιὰ πράξι, δηλαδὴ περὶ τοῦ πῶς ἔπρεπε ἢ πρέπει νὰ πραχθῆ, εἶναι κρίσις σκοποῦ· εἶναι σύγκρισις πρὸς ἓνα κριτήριον ἀντικειμενικὸ τῶν σκοπῶν τῶν πράξεων· εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, σύνθεσις σκοπῶν κίτω ἀπὸ μιὰν ἀρχή, ὅπως ἡ μέθοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἶναι σύνθεσις φαινομένων καὶ σύνθεσις νόμων καὶ συναρτήσεων φαινομένων κίτω ἀπὸ τὴ διάνοια. Γιὰ νὰ κριθῆ τὸ νόημα μιᾶς πράξεως, ἂν εἶναι ἠθικὸ ἢ ἀνῆθικο, δίκαιο ἢ ἄδικο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπαχθῆ σ' ἓνα κριτήριον ἀπόλυτον, σ' ἓνα ἀπόλυτον σκοπὸ μὲ τὸν ὁποῖον θὰ συγκριθῆ ἡ ἀξία τοῦ εἰδικοῦ σκοποῦ τῆς ἴδιας τῆς πράξεως. Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι νόημα κίττω πράξεως ἡ τάσις ποῦ ὁδηγεῖ καὶ πλησιάζει πρὸς τὴν πραγματοποίησίν του. Τοῦτον τὸν ἀπόλυτον σκοπὸ τὸν ξαίρομε ὅμως· εἶναι τὸ κατηγορικὸ πρόσταγμα, ὁ ἠθικὸς νόμος. Αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς ὅλων τῶν πράξεων· ὁ σκοπὸς ὁ τελικὸς ὅλων τῶν εἰδικῶν σκοπῶν κίττω πράξεως· εἶναι ὁ σκοπὸς στὸν ὁποῖον ἐνώονται ὅλοι οἱ σκοποί, τοῦ ὁποῖου ὅλοι οἱ εἰδικοὶ σκοποὶ πρέπει νὰ εἶναι μέσα· ἡ ἐνότητά τῶν σκοπῶν. Ἡ ἐνότητά τῶν φαινομένων ποῦ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἐνότητά τῶν νόμων των, θεμελιώνει τὸν φυσικὸν κόσμον· ἡ ἐνότητά τῶν σκοπῶν θεμελιώνει τὸν ἠθικὸν κόσμον.

Ἡ πράξις, καθ' ὅσον εἶναι σκοπός, διέπεται ἀπὸ τὸν ἠθικὸν νόμον. Ἀλλὰ ἡ πράξις δὲν εἶναι μόνο σκοπός, εἶναι καὶ μέσον. Ἡ ἐννοια τοῦ σκοποῦ φέρνει μαζί της καὶ τὴν ἐννοια τοῦ μέσου. Σκοπὸς δὲν νοεῖται χωρὶς μέσον ποῦ νὰ ὁδηγῆ σ' αὐτόν. Μέσον δὲν νοεῖται χωρὶς σκοπὸ τοῦ ὁποῖου νὰ εἶναι μέσον. Κίττω φορὰ ποῦ ἓνας σκοπὸς μᾶς εἶναι δοσμένος, εἶναι καὶ τὰ μέσα δοσμένα· γιὰτὶ κατ' ἀνάγκην θὰ

1) N a t o r p, Sozialpädagogik (1920) σελ. 116.

είναι εκείνα τὰ φαινόμενα, πού κατά τόν νόμο τῆς ἐμπειρικῆς αἰτιότητας ὀδηγοῦν στή πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ.

Τήν ἐκλογή τῶν μέσων ἐπομένως τήν ρυθμίζει ἡ φυσική νομοτέλεια, ὄχι ἡ ἐλευθερία. Τὸ πρόβλημά μας, ὅμως, εἶναι ποιὰ μέθοδος διέπει τήν ἐκλογή τοῦ σκοποῦ. ¹⁾ Ἡ ἠθική κρίση εἶναι κρίση σκοπῶν. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως νοεῖται ὡς ἐλεύθερη θέση σκοπῶν. Ἡ ἐλεύθερη θέση σκοπῶν εἶναι ἡ λογική μορφή τῆς συνειδητοποίησης τοῦ ἐγῶ ὡς πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτό, τῆς ἐπιγνώσεως τῆς πρακτικῆς μας ἐλευθερίας.

Ἀλλά ἐλεύθερη θέση σκοπῶν δέν εἶναι αὐθαίρετη θέση σκοπῶν, ἡ ἐξυτηρέτηση μιᾶς ὅποιας ὑποκειμενικῆς διαθέσεως. Ἐλεύθερος εἶναι ἀκριβῶς ὅποιος εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ ὑποκειμενικῆς διαθέσεως ὅποιος δέν θέλει παρὰ τὸ ἀντικειμενικό. Ἐλευθερία εἶναι ὁ λόγος καὶ ἐλεύθερος ὅποιος θέλει νὰ πράττει κατὰ τὸν νόμο τοῦ πρακτικοῦ λόγου, κατὰ τὸν ἠθικὸ νόμο. ²⁾ Ἀλλά ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὁ ἀπόλυτος καὶ γι' αὐτὸ καὶ ὁ γενικὸς σκοπός· εἶναι ὁ σκοπὸς πού ἐκφραρίζει τὸν νόμο τῆς ἐνότητος τῶν σκοπῶν. Ἐλεύθερη θέση σκοποῦ ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου μᾶς ὀδηγεῖ ἡ τελολογικὴ μέθοδος τῆς ὑπαγωγῆς τῶν σκοπῶν σ' ἓνα ἀπόλυτο τελικὸ κριτήριον, σ' ἓνα τελικὸ σκοπὸ, πᾶν τρόπον ὅτε ὅλοι οἱ συγκεκριμένοι σκοποὶ νὰ καθίστανται μέσα πραγματοποίησης τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, πού γίνεται ἔτσι ἐνωτικὸ σημεῖον, ὅπου ὅλες οἱ σκόπιμες ἐνέργειες πραγματοποιοῦνται. Κατ' οὐσίαν ὁ ἐλεύθερος σκοπὸς δέν ἐκλέγεται· εἶναι ἀπὸ τὸ λόγο δοσμένος. Ἡ ἐκλογή λαμβάνει χώραν μεταξὺ τοῦ ὅ,τι μᾶς δόθηκε ἀπὸ τὸν λόγο μιὰ γιὰ πάντα, καὶ ὅ,τι κάθε στιγμή μᾶς δίνεται μὲ τις αἰσθήσεις. Τὸ πρόβλημα εἶναι, κατὰ πόσον θέλομε νὰ ὑποταχθῶμε στὸν νόμο τῆς ἐνότητος τῶν σκοπῶν, στὸν ἠθικὸ νόμο, ἔχοντας ὡς δεδομένο, ὅτι στή συνείδηση τοῦ πρῶτοντος ὑποκειμένου ὑπάρχει ἡ κατηγορία τοῦ σκοποῦ, ὑπάρχει ἡ ἀντικειμενικὴ μέθοδος, πού θέτει τις πράξεις σὲ μιὰ ἀλληλουχία ἐντελῶς ἀσχετῆ ἀπὸ τὴν αἰτιολογικὴ ἀλληλουχία τῶν φαινομένων μέσα στὸ χρόνον καὶ πού δέν ἐξαρτᾶ τις πράξεις ἀπὸ ὅ,τι προηγεῖται, ἀλλὰ ἀπὸ

1) Ναιτοφρ, ἐνθ, ἀν. σελ. 40.

2) Kant Met. d. Sitten III σελ. 447.

τὸν τελικὸ σκοπὸ, ποὺ δὲν εἶναι πραγματικός, ἀλλὰ νοητός, ἀπόλυτος, ποὺ δὲν καθορίζει τις πράξεις αἰτιολογικά, ἀλλὰ τελολογικά. Τὸ ὅτι μπορεῖ νὰ συλλάβωμε μὲ τὴν τελολογικὴ αὐτὴ μέθοδο σκοπούς, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἰτιότητα ποὺ μᾶς προσδιορίζει ὡς φαινόμενα, αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ θεμελιώνει τὴν ἐλευθερία μας· τὸ γεγονὸς δηλαδή - γιὰ νὰ μεταχειρισθῶμε τὰ λόγια τοῦ Kant—ὅτι ἔχομε συνείδηση τοῦ ἐγὼ μας, ὄχι μόνον ὡς φαινόμενου προσδιορισμένου ἀπὸ ὅλα τὰ αἴτια ποὺ προηγούνται στὸ χρόνο, ἀλλὰ καὶ ὡς βουλήσεως αὐτῆς καὶ ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγον, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἰτιότητα. Ἐπιθυμοῦμε σκοπούς ὄχι προσδιορισμένους ἀπὸ τὴν αἰτιότητα—αὐτὸ εἶναι τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο—ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμον—αὐτὸ εἶναι τὸ θετικὸ στοιχεῖο, ποὺ κατ' ἀνάγκην ἀκολουθεῖ, διότι ἡ πράξις νοεῖται γινόμενη πάντοτε σύμφωνα μὲ κάποιον νόμον, ἢ τὸν νόμον τῆς ἐμπειρικῆς αἰτιότητας ἢ τὸν νόμον τῆς νοητῆς αἰτιότητας. Καὶ ξαίρομε ¹⁾ ὅτι τῆς νοητῆς αἰτιότητας συνακολουθία εἶναι ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας.

Ἐπίσθαι λοιπὸν γιὰ τὸν πρακτικὸ λόγον μέθοδος ποὺ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν κρίση περὶ ἠθικοῦ καὶ ἀνῆθικοῦ σκοποῦ, μέθοδος ποὺ διέπεται ἀπὸ ἓνα τελικὸ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ, καὶ ποὺ εἶναι γι' αὐτὸ ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τοὺς χρονικοὺς, τοὺς αἰτιολογικοὺς ὄρους τοῦ πρᾶττοντος, ὅπως συμβαίνει στὸ θεωρητικὸ λόγον μὲ τὴν μέθοδο τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Ἐπίσθαι ἀντικειμενικὴ ἠθικὴ κρίση, δηλαδή τελολογικὴ σύνθεση τῶν πράξεων ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθῶμε, ὅπως, ἂν καὶ αἰσθητὰ ὄντα δὲν ἀρνούμαστε τὴν ἀντικειμενικὴ κρίση τῶν φυσικομαθηματικῶν.)

25. Ἐλευθερία κρίσεως καὶ ἐλευθερία πράξεως. "Ὅταν μιὰ φορὰ κατανοηθῇ αὐτὸ τὸ γεγονὸς, δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ναὶ μὲν ὑπάρχει ἐλευθερία κρίσεως ἠθικῆς, ἀφοῦ βρήκαμε μίαν ἀντικειμενικὴν ἀρχὴ καὶ τὴ μέθοδο κατὰ τὴν ἥποια συνθέτει αὐτὴ τοὺς σκοπούς, ἀλλὰ μιὰ τέτοια κρίση δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιηρεάσῃ τὴν

1) Δὲς ἀνωτέρω σελ. 115.

2) Νατοργ ἐνθ. ἀν. σελ. 40.

πράξη, γιατί αυτή κατ' ανάγκην υπάγεται, ως φαινόμενο, στη νομοτέλειαν της φύσεως.

Λαφίζουμε πώς αντικειμενική ηθική κρίση είναι κι όλος η πρώτη ηθική ελεύθερη πράξη, έστω και αν συντελείται στον έσωτερικό άνθρωπο, αφού και αυτή έχει φαινομενικήν ύπαρξη και δεν διαφέρει από την έξωτερική ενέργεια. Λαφίζουμε ότι με καμιά από αυτές τις σκέψεις δεν πρόκειται να θέξουμε την εμπειρικήν αιτιότητα και κατ' ανάγκην διέπει απαρέγκλιτα την πράξη, όσο θεωρείται ως φαινόμενο. Εξετάζουμε μόνο την περίπτωση μιας συνειδήσεως που θέτει ένα σκοπό, ξαίρει ότι είναι όρθος ο σκοπός και άξιος, αλλά είναι αδύναμη να εκτελέσει, τι δήποτε σύμφωνο μ' αυτόν, γιατί ό,τι προίττει το όρίζει—και αυτό είναι ασπτό—ό νόμος της αιτιότητας, ό εμπειρικός χαρακτήρας, και έτσι ό νοητός χαρακτήρας, το πρακτικό λογικό έγώ, στέκεται σαν ένας άνοιχτομάτης αλλά αδρανής θεατής μπροστά σε ό,τι διαδραματίζεται κατά τον νόμο της αιτίας μέσα στο βουλητικό του. Μόνο όσιν την αιτιότητα την βάζουν στα πράγματα και τα απολυτοποιούν και από την άλλη μεριά είναι αναγκασμένοι να αναγνωρίσουν την αντικειμενικήν ισχύ της λογικής σκέψεως, γιατί σ' αυτήν επάνω στηρίζεται και ή αξία οποιασδήποτε αποφάσεώς των, μόνο αυτοί είναι αναγκασμένοι να καταλήξουν σ' αυτό το παράλογο συμπέρασμα. Όταν ή αιτιότητα γίνει μορφή του συνειδότος και όρος της επιστημονικής μονίχα θεωρίας και περιορισθή σ' αυτή της τη λειτουργία, αφίζοντας την πράξη ως νόημα, ως θέση σκοπού έξω από την σφαιρα της ισχύος της, αυτό το παράλογο συμπέρασμα εξαφανίζεται. Και τότε σκέψη και πράξη δεν χωρίζονται. Και οι δύο είναι έξ ίσου ελεύθερες, κάθε φορά που δεν είναι αντικείμενα θεωρίας διανοητικής, αλλά στοιχεία της τελολογικής λειτουργίας του συνειδότος. Η συνείδηση του έαυτού μας ως νοητού όντος είναι αποφασιστική για το πρόβλημα της ελευθερίας. Και ή συνείδηση αυτή θεμελιώνεται στο γεγονός ότι μπορεί ό λόγος να θέση σκοπούς που δεν είναι αισθητοί, που δεν διέπονται από την αιτιότητα. Η τελολογική μέθοδος, συνθέτοντας όλους τους σκοπούς κάτω από την ιδέα, είναι ή λογική μορφή αυτής της πνευματικής λειτουργίας μας, της οποίας μορφολογική εκδήλωση είναι ό ηθικός νόμος.

Ἡ ἐνότητα τῶν σκοπῶν συμπίπτει μὲ τὴν ἀπόλυτη πραγματοποίησιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου· εἶναι γὰρ αὐτὸ καίτι ποῦ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴ σχετικότητα τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος· εἶναι καίτι ἀπόλυτο· εἶναι ἰδέα. Ἡ ἀρχὴ τῆς πράξεως εἶναι ἰδέα· ἡ πράξις θεμελιώνεται στὸ ἀπόλυτο αἶτημα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ποῦ εἶναι ὁμοῦ καὶ αἶτημα τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, στὸ αἶτημα τῆς ἐνότητος. Ἀλλὰ ἡ ἰδέα αὕτη τῆς ἐνότητος τῶν σκοπῶν δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, γιατί τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι ἐλευθερία παρὰ ἡ ἀπόλυτη πραγματοποίησις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δηλαδή ἡ ἐνότητα τῶν σκοπῶν.¹⁾

Ἡ ἐλευθερία φανερώνεται ἔτσι ὡς ἰδέα, ὡς ἡ μόνη ἰδέα ποῦ ἀναγκαστικῶς πρέπει νὰ δεχθῶμε, ὅχι γιατί ἀποδεικνύεται ἐπισημοκαί, ἀλλὰ γιατί εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεσις τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ γενικῶς τοῦ νοῦ.²⁾

26. Ἡ πρωταρχία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἡ τελολογικὴ μέθοδος μᾶς εἰσήγαγε εἰς τὴν λογικὴν σύστασιν τοῦ νοητοῦ κόσμου, καὶ ἐπειδὴ ὁ νοητὸς κόσμος θεμελιώνεται εἰς τὴν ἰδέαν, εἰς τὴν σύστασιν τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Αὐτὸν τὸν κόσμο τὸν χωρίσαμε ὁλότερον ἀπ' τὸν φυσικὸν κόσμο. Καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ποῦ συναντιοῦνται, εἰς τὴν ἀνθρώπινην πράξιν, καὶ ἐκεῖ ἡ συνάντησις παρουσιάζεται μᾶλλον σὺν ἀντίθεσιν γιατί μόλις κοιτάξομε τὴν πράξιν ὡς φαινόμενο, γίνομε ἀπὸ τὰ μίτια μας τὴν ἐλευθερίαν της· μόλις τὴν κοιτάξομε σὺν ἐνέργειαν τοῦ νοητοῦ χαρακτηῖρα, παύει νὰ εἶναι φαινόμενο. Μ' αὐτὸ ὅμως δημιουργήσαμε μιά διφυῆ μέσα σὲ ὁλόκληρον τὴν ζωὴν, διφυῆ ὅμως ποῦ ἀντιφίσκει εἰς τὸ ἔσχατο αἶτημα τοῦ λόγου, εἰς τὴν ἐνότητά του καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου ποῦ θεμελιώνει. Αὗτες οἱ διφυῆς καὶ οἱ ἀντιθέσεις μέσα εἰς τὸν λόγο εἶναι ὅμως φαινομενικῆς καὶ τίς αἴρει καὶ τίς δύνει ὁ Καντ κατὰ τρόπον ποῦ εἶναι χαρακτηριστικὸς γὰρ τὴν ὅλην του κοσμοθεωρίαν. Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ κατάφρασις τοῦ ἔσχατου σκοποῦ, τοῦ ἔσχατου δέοντος, εἶναι ἰδέα.³⁾ Εἶναι ἡ οὐσία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἀλλὰ τὸ σημαντικὸν εἶναι ὅτι, καθὼς ξαίρομε καὶ ἀπὸ

1) Ν ο τ ο ρ ρ ἐνθ. ἀγ. σελ. 31, 37.

2) Κ α ν τ ἐνθ. ἀγ. σελ. 159.

3) Ἀ γ ε ἀγ. σελ. 421.

τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαρῶν λόγου¹⁾ στὴν ἰδέα, δὲν θεμελιώνεται μονίμως ἢ προϊξή, ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία. Ἡ θεωρία κατευθύνεται πρὸς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς γνώσεως, πρὸς καίτι ποῦ εἶναι πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς διάνοιας, πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ποῦ εἶναι ἰδέα κατευθύνεται πρὸς τὴν ὁλοκλήρωσιν ὅλων τοῦ δυνατοῦ περιεχομένου τῆς ἐμπειρίας, πρὸς τὴν τελικὴν ἐνότητα τῆς ἐπιστήμης. Οἱ μορφές τῆς διανοίας, ἡ δαίνοια ἢ ἰδέα, ὑπερβαίνει στὴν ἀρχὴν αὐτὴ τῆς ἐνότητας καὶ εἶναι ἡ διάνοια δημιουργὸς γνώσεως, γιὰτι διέπεται καὶ κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἐνότητας τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. "Ἄμα ἀφαιρέσαμε τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐνότητας καὶ τῆς ὁλοκληρώσεως, γίνετι ἡ θεωρία τὴν ἀξία της, τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως της, τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναφορῆς της. Ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ἰδέα, δέον, ἐπιτάσσει τὴν αἰτία τοῦ θεωρητικοῦ συνειδότητος, εἶναι πρακτικὴ ἀρχή, πρακτικὸς λόγος. Αὐτὴ ἡ ἀναγκαία ἀποδοχὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὡς βία τοῦ θεωρητικοῦ, ἢ τελικὴ ἀναφορὰ τοῦ θεωρητικοῦ στὴν ἰδέαν, ἀποτελεῖ τὴν πρωταρχία τοῦ πρακτικοῦ λόγου (das Primat der praktischen Vernunft). Ὁ πρακτικὸς λόγος, ἢ ἐλευθερία εἶναι τὸ ἔσχατο βιάθηρ καὶ τῆς πράξεως καὶ τῆς θεωρίας." (Ὁ νοητὸς χαρακτήρας προσδιορίζει τὸν ἐμπειρικὸν χαρακτήρα· ὁ νοητὸς κόσμος προσδιορίζει τὸν αἰσθητὸν κόσμο· ἡ ἐλευθερία προσδιορίζει τὴν φύσιν. Αὐτὸς ὁ προσδιορισμὸς εἶναι ἀπρόσιτος γιὰ τὴν γνώσιν, εἶναι ὁμοίως ἀναγκαία ὑπόθεσιν τῆς γνώσεως καὶ τῆς πράξεως, ἀναγκαίον αἶτημα καὶ τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ λόγου. "Ἄν δὲν ἰσχύει αὐτὴ ἡ πρωταρχία τῆς ἐλευθερίας, δὲν ἰσχύει ἡ θεμελίωσις τῆς θεωρίας καὶ τῆς ἠθικῆς πράξεως.

"Ἔτσι χωρὶς νὰ συγχωνεύωνται πρακτικὸς καὶ θεωρητικὸς λόγος, συνθέτονται σὲ μιὰν ἐνότητα, ἀφοῦ ὁ πρακτικὸς λόγος ἀναχθῆι σὲ λόγον προσδιοριστικὸν καὶ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. "Ἔτσι αἴρεται ἡ φαινομενικὴ ἀντίφρασις μέσα στὸν λόγον καὶ δημιουργεῖται ἡ ἐνότητα ποῦ εἶναι «ὁ ὅρος γιὰ νὰ ὑπάρξῃ κατ' ἀρχὴν λόγος».)"

1) Kant Kr. d. r. V., Dial. II, μέρος II σελ. 237 κ.ε., III, 7 Anh. σελ. 127 κ. ε.

2) Kant Kr. d. pr. V. I, 2, 2, III Von dem Primat der reinen praktischen Vernunft κτλ. σελ. 119 κ. ε.

3) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 120. K. Fischer ἐνθ. ἀν. II σελ. 119, καὶ ὅμοιως

27. Ἡ σύνθεσις φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου. Ἀλλὰ τὴν ἐνότητα αὐτὴν πρέπει νὰ τὴν παρακολουθήσωμε στὴν πραγματοποίησίν της· πρέπει νὰ δοῦμε πὼς τὸ δέον, ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητας τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου φανερώγεται ὡς συνειδητὸ γεγονός. «Γιατὶ ὅσο καὶ ἂν σταθερὰ ὀρίσωμε τὸ ἀνεπικάλυπτο χίσμα ἀνάμεσα στὸν κύκλο τῆς ἐννοίας τῆς φύσεως καὶ ἀποτελεῖ τὸ αἰσθητό, καὶ τὸν κύκλο τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑπεραισθητό, σὲ τρόπο πὸν νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸν πρῶτον στὸν δεύτερον (διὰ μέσου τῆς θεωρητικῆς λειτουργίας τοῦ λόγου), ὥσπιν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ δύο διαφορετικοὺς κόσμους, καὶ ὁ ἓνας δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἐπίδραση ἀπείνω στὸν ἄλλο, ἐν τούτοις ὅμως πρέπει ὁ ἓνας κόσμος νὰ ἔχῃ ἐπίδραση ἀπείνω στὸν ἄλλο, συγκεκριμένως πρέπει ἡ ἐννοία τῆς ἐλευθερίας τὸν σκοπὸν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ νόμοι της τῆς ἔχουν ἐπιβάλλει νὰ τὸν πραγματοποιήσῃ στὸν αἰσθητὸν κόσμον· καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ἀνάγκη νὰ μποροῦμε τὴ φύσιν νὰ τὴ σκεφθοῦμε καὶ σὲ τρόπο πὸν νὰ ὁμολογῆ ἡ νομοτέλεια τουλάχιστον τῆς μορφῆς της μὲ τὴν δυνατότητα τῶν σκοπῶν, καὶ κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας πρέπει σ' αὐτὴ νὰ διενεργηθοῦν. Ὡστε κατ' ἀνάγκην θὰ ὑπάρχῃ λόγος τῆς ἐνότητας τοῦ ὑπεραισθητοῦ, καὶ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον τῆς φύσεως, μὲ αὐτὸ καὶ πρακτικῶς ἐμπεριέχεται στὴν ἐννοία τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ἡ ἐννοία αὐτοῦ τοῦ λόγου τῆς ἐνότητας, ὅσο καὶ ἂν μὴτε θεωρητικῶς, μὴτε πρακτικῶς δὲν μπορεῖ νὰ φθάσωμε νὰ τὴν γνωρίσωμε, καὶ δὲν ἔχει γι' αὐτὸ κανένα δικό της κύκλο, ἐν τούτοις θὰ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς σκέψεως καὶ θεσπίζουν οἱ ἀρχαὶ τοῦ ἑνὸς κόσμου στὸ εἶδος τῆς σκέψεως καὶ θεσπίζουν οἱ ἀρχαὶ τοῦ ἄλλου κόσμου».¹⁾

(1) ἠθικὸς νόμος ὀρίζει ἓνα σημεῖον κατευθύνσεως τῆς προόδου, ἓνα σκοπὸν. Εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀνώτατος ἰδεατὸς σκοπὸς τῆς προόδου. Γιὰ νὰ ἀρθῆ ἡ διφυΐα τῶν δύο κόσμων, γιὰ νὰ μὴ συγκρούεται ἡ αἰτιότητα τῆς ἐλευθερίας τοῦ νοητοῦ χαρακτῆρα μὲ τὴν αἰτιότητα

z. B., Baueh ἐνθ. ἀν. σελ. 301, W i n d e l b a n d Die Geschichte der neueren Philosophie (1922) II σελ. 111 κ. ε.

1) Kant Kritik der Urteilskraft, Einleitung, II σελ. 175 κ. ε. Ἡ εἰσαγωγή τῆς Κριτικῆς τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως εἶναι ἡ καλλίτερη σκοπιὰ γιὰ τὴν συνολικὴν ἐποπτεία τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας.

τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτηῆρα, ἢ πρέπει ἢ τελευταία αὐτὴ αἰτιότητα ὡς σύνολο νὰ μὴν ἀντιστρατεύεται στὴν ἄλλη· ἢ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ φύση ἔτσι πλασμένη, ὥστε ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖο κατὰ τὸν ἠθικὸ νόμο, νὰ εἶναι δυνατὸ κατὰ τὸ δικό της νόμο· ἢ πρέπει, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ εἶναι, σὺν νὰ ἦταν σκοπιμα δημιουργημένη ἡ φύση· νὰ μπορῇ νὰ εἶναι καὶ τῆς φύσεως ἕσχατο τέρμα ἢ πραγματοποίηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου· νὰ εἶναι ἐνιαῖος σκοπὸς ὅλης τῆς ζωῆς ἢ πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας.

Ἡροῦκόθεση ὅμως αὐτοῦ εἶναι νὰ μποροῦμε νὰ σκετόμαστε τὴν φύση μὲ τὴν κατηγορία τοῦ σκοποῦ. Μὲ τέτοια σκέψη δὲν στηρίζεται στὶς κατηγορίες τῆς διάνοιας, δὲν εἶναι ἐπιτημονική. Ἔνας τέτοιος σκοπὸς βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς γνώσεως. Καὶ ὅμως πηγάζει ἀπὸ μιὰν ἀναγκαῖα θεωρητικὴν αἰτία τοῦ λόγου, ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἐνότητας καὶ ἔχει κατὰ τοῦτο κῆρος ἀντικειμενικό.

Ζητοῦμε νὰ ὑπαγάγουμε τὴ φύση στὴν ἐλευθερία, τὸ αἰσθητὸ στὸ νοητό. Ἡ ὑπαγωγή τοῦ εἰδικοῦ πρὸ καὶ γενικό εἶναι ἔργο τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως.¹⁾ "Ὅταν τὸ γενικό εἶναι δεδομένο, τότε ἡ ὑπαγωγή αὐτὴ εἶναι ἔργο τῆς προσδιοριστικῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως. Ἔτσι συμβαίνει ὅταν ὑπάγουμε μιὰ σύνθεση φαινομένων στὶς κατηγορίες τῆς διάνοιας ἢ εἶναι εἶδος σὲ ἕνα γένος. Συμβαίνει ὅμως τὸ γενικό νὰ μὴν εἶναι δεδομένο, ἀλλὰ μόνο τὸ ὑπακτό εἰδικό, ὅπότεν ὑπάγουμε τὸ εἰδικὸ σὲ μιὰν ἀρχὴ ποὺ ἐμεῖς δημιουργοῦμε, ἀνάλογα μὲ τὴ σχέση ποὺ μᾶς συνδέει πρὸς τὸ ὑπακτό. Αὐτὴ ἡ σχέση μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρνητικὴ ἢ θετικὴ, ν' ἀνταποκρίνεται πρὸς μιὰν ἑσωτερικὴν μᾶς ἀξίωση ἢ ὄχι καὶ ἀναλόγως λέμε τότε ὅτι τὸ ἀντικείμενο ἀνταποκρίνεται στὸ σκοπὸ μας ἢ ὄχι. Ὅταν λοιπὸν ὑπάγουμε τὸ εἰδικὸ σὲ ἕνα σκοπὸ, τότε λειτουργεῖ ἡ συλλογιστικὴ (reflektierende) δύναμις τῆς κρίσεως. Αὐτηνῆς ἔργο εἶναι ἡ ὑπαγωγή τῶν φαινομένων στὸ σκοπὸ τοῦ ἠθικοῦ βίου, ἡ θεωρία τοῦ αἰσθητοῦ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς σκοπιμότητας" ²⁾ καὶ τῆς Κριτικῆς τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως ἔργο εἶναι νὰ ἀποδείξῃ ὅτι

1) Kant Kr. d. Ver. Rñl. IV σελ. 179.

2) W in d e l b a n d ἔνθ. ἀν. II σελ. 157 κ. ε.

αὐτὴ ἢ ὑπαγωγή εἶναι ἀναγκαῖο αἶτημα τοῦ λόγου, ὅσο καὶ ἂν δὲν ἐξηγεῖται καὶ δὲν ἀποδεικνύεται ἐπιστημονικά.

28. Ἡ τελολογικὴ σύλληψη τῆς φύσεως. Ἡ a priori γνώση τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου μᾶς ἔδωσε τὸ περίγραμμα τῆς φύσεως, ὄχι ὁλόκληρη τὴ φύση. Μᾶς ἔδωσε τὶς ἀπόλυτες μορφές της, τὶς προϋποθέσεις της, ὄχι τὸ περιεχόμενό της μὲ ὅλες τὶς εἰδικές του ἐμφανίσεις, ποὺ δὲν προκύπτουν ἀπὸ τοὺς γενικιώτατους νόμους τῆς διάνοιας.¹⁾ Καὶ ὅμως ὅλες αὐτὲς οἱ εἰδικές καὶ ἀτομικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ μᾶς παρέχει ἡ ἐμπειρία μονάξῃ, πρέπει νὰ διέπονται καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὴν αἰτιότητα, ἀποτελώντας ἓνα ἄπειρο δίκτυο ἀπὸ ἀλληλοδιασταυρούμενες συναρτήσεις, γιατί ἡ αἰτιότητα φθάνει καὶ στὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀτομικοῦ. Ἔτσι θὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα χάος ἀπὸ ἀπολύτως εἰδικές κρίσεις καὶ ἡ γνώση τῆς φύσεως θὰ χάνονταν μέσα στὸ χάος αὐτό, ἂν δὲν ὑπῆρχε μέσα στὸ λόγο ἡ μέθοδος ποὺ μπορεῖ νὰ οὐθμίση αὐτὸ τὸ χάος. Ἐκεῖνο, ποὺ ἀλλοιῶς θὰ μᾶς ἔλειπε, εἶναι ἓνα σταθερὸ σημεῖο ὅπου μπορεῖ νὰ ἀναφέρουμε ὅλα αὐτὰ τὰ εἰδικὰ φαινόμενα, ἓνα σημεῖο ἀφετηρίας. Καὶ ὅμως διαθέτει ἡ σκέψη τὰ μέσα νὰ συλλάβῃ αὐτὸ τὸ χάος, νὰ δημιουργήσῃ εἶδη καὶ γένη, νὰ εἴρῃ μιὰ τάξη πραγμάτων, ὡσὰν νὰ ὑπῆρχε μεταξὺ πνεύματος καὶ βλῆς μιὰ ἀντιπόκριση. Αὐτὴ ἡ τυχαία ἀντιπόκριση φύσεως καὶ λόγου, μᾶς κάνει νὰ μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὸν φυσικὸ κόσμο, νὰ τὸν κατακτήσωμε πνευματικά. Εἶναι γι' αὐτὸ ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ λόγου. Ἡ φύση λοιπὸν εἶναι φτιαγμένη ἔτσι, ὥστε νὰ ταιριάζῃ στὶς μορφές τοῦ νοῦ μας, εἶναι ἐν σχέσει πρὸς τὸ νοῦ μας σκοπιμὴ φτιαγμένη, ἀσχέτως ἂν αὐτὴ ἢ σκοπιμότητα εἶναι ἓνα γεγονὸς τυχαῖο, πάντως ἀνεξήγητο γιὰ τὴ γνώση. Αὐτὴ ἡ σκοπιμότητα συνίσταται στὸ ὅτι ὁ νοῦς παρέχει τὴν ἀρχὴ τῆς συστηματικῆς τάξεως τῆς φύσεως. Ἡ φύση δὲν τὴν θεωρεῖ σὰν χάος, ἀλλὰ σὰν ἔργο τοῦ λόγου, σὰν ὅλα νὰ εἶχαν γίνει μὲ κάποιον κοινὸ σκοπὸ. Βέβαια αὐτὸς ὁ σκοπὸς δὲν ὑπάρχει στὰ πράγματα, οὔτε πέρα ἀπὸ τὰ πράγματα σὰν μεταφυσικὸς σκοπός. Εἶναι ἀπλῶς μιὰ μορφή τῆς σκέψεώς μας, ἀναγκαῖα γιὰ τὴ σύλ-

1) K. F i s c h e r, ἔνθ. ἀν. II, σελ. 416, Windelband ἔνθ. ἀν. II σελ. 160.

ληρη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὡς συστήματος φαινομένων καὶ σχέσεων, κατὰ τὴν ὁποία θεωροῦμε τὸν κόσμο ὡς ἕαν (als ob) ἦταν ἔργο τοῦ νοῦ.¹⁾ "Αν σταματοῦσαμε στὴν καθαρή αἰτιότητα, δὲν θὰ φθάναμε ποτὲ σὲ μιὰν ἀρχὴ ἢ σ' ἕνα τέλος· καὶ ἐν τούτοις αὐτὰ εἶναι αἰτήματα τοῦ νοῦ. Μὲ τὴν κατηγορία τοῦ σκοποῦ ὅλες οἱ αἰτιολογικὲς ἀλληλουχίες, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν φυσικὸ κόσμο, ἐνοποιοῦνται καὶ συστηματοποιοῦνται κατὰ ἀπὸ ἕνα σκοπὸ, ὡς ἕαν ἦταν ὅλοσ ὁ κόσμος, καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενό του, ἔργο τοῦ λόγου. (Ὁ λόγος λοιπὸν γιὰ τὸν ὁποῖον εἶναι ἀναγκαῖα ἡ τελολογικὴ σύνθεση τῆς φύσεως, εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς θεωρίας τῆς φύσεως ὡς συστήματος. Καὶ οἱ ιδέες ἔτσι τῆς ὁριογένειας, τῆς εἰδοποιήσεως καὶ τῆς συνέχειας, ποὺ εἰν αἰτήματα τοῦ λόγου παρουσιάσθηκαν στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου, εἰδὼ παίρνουν τὴν ὁριστικὴ μορφή τους.)"

"Αν αὐτὲς τὲς ιδέες μπορούσαμε νὰ τὲς φαντασθῶμε πραγματικότητες, τότε καὶθε φαινόμενο, ἔκτος τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσδιορισμοῦ κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ καὶ κατὰ τὴ σημασία, τὸ νόημα ποὺ ἔχει γιὰ τὸ ὅλο σύστημα τοῦ κόσμου, θὰ μπορούσε θεωρηθῆ τελολογικά. Ἀλλὰ βέβαια αὐτὸ ὑποθέτει μιὰν ὀλοκληρωτικὴ γνώση τοῦ κόσμου, τὸ ἀδύνατο γεγονός τῆς πραγματοποιήσεως τῶν τριῶν ιδεῶν, ποὺ κατευθύνουν τὴν θεωρία, προϋποθέτει τὴ γνώση τοῦ ὅλου. Γιὰτὶ ἀπὸ τὸ ὅλο κρίνεται ἡ σκοπιμότητα, ἡ τελολογικὴ θέση τοῦ μέρους, ἀπὸ τὸ σκοπὸ ἢ ἀξία τοῦ μέσου.

Γι' αὐτὸ τὰ κατ' ἑκάστον φαινόμενα, ὡς φαινόμενα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρήσωμε τελολογικά. Ἀλλὰ μιὰ ποὺ τὸ σύνολο τοῦ φυσικοῦ κόσμου νοεῖται ὡς ἡ αἰώνια πρόοδος πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐνότητάς του, ὡς μιὰ ἰδεατὴ ἐνότητα, ὡς ἕνα ἰδεατὸ ὅλο, ποὺ κατ' ἀνάγκην οκέπτεται ὁ νοῦς, τὸ σύνολο αὐτὸ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, μπορούμε, καὶ καὶ ἀπὸ τὴ φύση τοῦ λόγου εἴμαστε ἀναγκασμένοι, νὰ τὸ σκεφθῶμε καὶ τελολογικά, νὰ τὸ σκεφθῶμε, ὡς μιὰν ἐνότητα κατὰ λόγον, ὡς ἕνα ὅλο, ποὺ ἀναφέρεται στὸ λόγο, ὑπάγεται καὶ ἐναρμονίζεται κατὰ ἀπὸ

1) Kant, Kr. d. Urte. Einsl. IV a. 180, W i n d e l b u n d ἐνθ. ἀν. σ. 160.

2) Kant, Kr. d. Urte. Einsl. V. σελ. 193 κ.ε., Κ. Τσάτσου, ἐνθ. ἀν. σελ. 114.

τὸ λόγο, δηλαδή, ὡς ἓνα ὄλο, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐκφράζει τὴν σχετικὴ τῆς πραγματοποίησης.

29. Ἡ ὀργανικὴ φύση. Ἀλλὰ ἂν μονάχα ἡ ὀλότητα, δηλαδή ὁ κόσμος καὶ ὄχι τὰ καθ' ἕκαστον φαινόμενα νοοῦνται τελολογικά, ὑπάρχουν μέσα στὸν κόσμο τῶν καθ' ἕκαστον φαινομένων συνθέσεις, ποὺ ἂν καὶ μέρη τοῦ κόσμου, εἶναι καὶ οἱ ἴδιες κόσμοι αὐτοτελεῖς, ὀλοκληρωμένοι, ποὺ μπορεῖ νὰ νοηθοῦν τελολογικά.

Αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ ἓνα ὀρισμένο τμήμα τῆς φύσεως, μὲ τοὺς ζωντανοὺς ὀργανισμοὺς, ποὺ δὲν ἐννοοῦνται παρὰ ὡς ἐνότητες καὶ ποὺ ὡς ἐνότητες δὲν συλλαμβάνονται παρὰ μόνο μὲ τὴν κατηγορία τοῦ σκοποῦ. Κάθε μέρος ἐνὸς ὀργανισμοῦ εἶναι αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα ὄλων τῶν ἄλλων μερῶν· διέπεται ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς ἀλληλεπίδρασεως. Κάθε μέρος εἶναι μέσον καὶ σκοπὸς ὄλων τῶν ἄλλων. Κάθε μέρος προέρχεται ἀπὸ ὄλα τὰ ἄλλα καὶ γεννᾷ ὄλα τὰ ἄλλα. Κάθε στοιχεῖο εἶναι ὄργανο γιὰ τὸ ἄλλο καὶ ὄλα μαζί τὰ μέρη ἀποτελοῦν ἓναν ὀργανισμό.¹⁾ Σ' αὐτὴν τὴν ἐννοια, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν μεγαλύτερη ἀνακάλυψη τοῦ Ἀριστοτέλους, δίνει τὴ βαθύτατὴ τῆς μεμελίωσης ἢ Κριτικῆ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως.

Ἔδω, γιὰ νὰ βροῦμε τὸ σκοπὸ τοῦ ὀργανισμοῦ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ βροῦμε ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον. Τὸ σκοπὸ, τὴν ἐντελέχειά του, κάθε ὀργανισμὸς τὴν ἔχει μέσα του. Ὁ ὀργανισμὸς εἶναι ἓνα ὄλο, ἓνας κλειστὸς κόσμος. Καὶ γιὰ νὰ τὸν ἐννοήσουμε, θὰ ἀναχωρήσουμε ἀπὸ τὸ ὄλο, ἀπὸ τὸ σκοπὸ καὶ θὰ διαρωτίσουμε ἀπὸ ἐκεῖ τὰ μέρη. Δὲν λέμε ὅτι θὰ τὰ γνωρίσουμε ἐπιστημονικά, γιατί ἐπιστήμη εἶναι αἰτιότητα. Ἀλλὰ ἡ αἰτιότητα δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴν ὀλότητα, γιατί ἡ ἴδια δὲν ἔχει τέρμα· στὸ δρόμο τῆς δὲν ὑπάρχει ἡ ἐννοια τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ὁ ὀργανισμὸς εἶναι μεταφυσικὴ ὄντοτητα. Καὶ βέβαια δὲν ἰσχυρίζομαστε ὅτι ὑπάρχει ἓνας τέτοιος πραγματικὸς σκοπὸς σὲ κάθε ὀργανισμό. Αὐτὸ θὰ ἦταν ὁ θάνατος τῆς καθαρῶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας.²⁾ Λέμε μόνο, πὸς γιὰ νὰ καταλάβωμε τὸν ὀργανισμό, ὡς ὀργανισμό, ὡς ἐνότητα, πρέπει νὰ τὸν θεω-

1) Kant, Kr. d. Ur. § 61, 65; 66, σελ. 370 κ. ε.

2) Kant, Kr. d. Ur. § 72 σελ. 390, § 75 σελ. 391

ρήσουμε ὡς ἂν ὑπῆρχε ἓνας σκοπός, ποῦ τὸν διέπει. Καὶ ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι γιὰ τὸ νοῦ· μας ἀναγκαία. Δὲν εἶναι ἐπιστημονική, δὲν ἐξηγεῖ· μόνο ἡ αἰτιότητα ἐξηγεῖ· ἀλλὰ μᾶς διαφοσιίζει ἐκεῖ, ποῦ ἡ αἰτιότητα σταματᾷ, γιατί ἡ αἰτιότητα δὲν φιλάνει ποτὲ στήν ὁλότητα· καὶ ὁ ὀργανισμὸς εἶναι ὁλότητα.¹⁾ "Όταν ὅμως ἓνα μέρος τῆς φύσεως, τὸ ὀργανικό, δὲν νοεῖται παρὰ τελολογικά καὶ ἐπίσης τὸ ὄλο χωρίς σκοπὸ, δὲν ἔχει νόημα, δὲν εἶναι ὄλο, γίνεται καταάδηλο, ὅτι ἡ τελολογικὴ θεωρία, ὅσο καὶ νὰ πρέπει νὰ τὴν χωρίσωμε ἀπὸ τὴν αἰτιολογικὴ σκέψη τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι ἀντικειμενικὰ ἀναγκαία ἀποψη τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Καὶ ὅταν θεωρήσωμε τὸν κόσμον κατὰ τὸ σκοπὸ, τὸ νόημα ποῦ ἐγκλείει, θὰ καταλήξωμε στὸ μόνο ἀπόλυτο σκοπὸ, ποῦ ὁ λόγος γνωρίζει, γιατί ὄλοι οἱ ἄλλοι εἶναι σχετικοί, στήν ἐνότητα τῶν σκοπῶν, στήν ἐνότητα τοῦ λόγου. Ἀλλὰ τοῦ λόγου τοῦ ἐνιαίου πραγματοποίηση δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐλευθερία, δηλαδή ὁ ἠθικὸς νόμος. Εἶναι λοιπὸν κατὰ λόγον ἀνάγκη νὰ θεωρήσωμε ὅτι ἡ φύση εἶναι συνθεμένη ἔτσι, ὥστε νὰ ἀναφέρεται καὶ νὰ κατευθύνεται στήν πραγματοποίηση τῆς ἠθικότητας καὶ τῆς ἐλευθερίας.

30. Ἡ ἱστορία ὡς σύνθεση φύσεως καὶ ἐλευθερίας. Μόνο διότι ὑπάρχει ἡ τελολογικὴ αὐτὴ σχέση αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου, εἶναι δυνατὴ ἡ ἱστορία, ὡς ἰδιαίτερη μορφή ζωῆς, ὡς σύνολο πράξεων δημιουργικῶν τοῦ πολιτισμοῦ (Kultur),²⁾ εἶναι νοητὴ ἡ ἰδέα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ὡς παρὰσταση καὶ ἔτσι καὶ ὡς στοιχεῖο ποῦ μετέχει στὴ γένεση τῶν φαινομένων καὶ γενικά εἶναι ἐφικτὴ ἡ γένεση ἀντικειμενικῶν νοημάτων μέσα στήν ψυχολογική, δηλαδή στήν ἐμπειρικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ὁ πολιτισμὸς· ἡ ἀδιάκοπη προσπάθεια πρὸς ἀπελευθέρωση ἢ ἀνύψωση τῆς προσωπικότητας στὸ νόμο, ποῦ τὴν διέπει, στὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας· ἡ ὑποταγὴ τῆς φύσεως στὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας.

Γιατὶ ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν δεσμεύει ἀναγκαστικά· δὲν εἶναι ἀνάγκη, εἶναι δέον· ἐπιτάσσει. Ἡ βούληση αὐτὴ καὶ ἡ αὐτήν, ποῦ ἔχει τὴ δυνατό-

1) Kant, ἐνθ. ἀν. § 48, σελ. 383, W i n d e l h a n d, ἐνθ. ἀν. II, σελ. 169.

2) Kant, Kr. d. Ur. ἐνθ. ἀν. § 83, σελ. 434.

τητα τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ, τῆς αὐτονομίας, τῆς ἐλευθερίας δέ οὐ νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἀλλὰ αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι δυνατὸ ἀπόλυτα καὶ πάντως ἔχει ὡς προϋπόθεση ὅλη τὴ σκληρότητα τοῦ ἠθικοῦ ἀγώνα πρὸς ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ἱστορίας. Γιατὶ ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ βούλησις ἐγκλείει ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα, ὡς πράγματα αὐτὰ καὶ αὐτά, ὅλες τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὰ πάθη, ποὺ ταυρίζουν τὴ συνείδησή μας καὶ ἔργο της εἶναι νὰ διαλέξῃ οὐσίαν της εἶναι ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶναι φαινόμενο, ἀλλὰ πράγμα αὐτὸ καὶ αὐτό, ὅτε μπορεῖ νὰ διαλέξῃ. Οἱ πράξεις αὐτὲς τῆς ἐκλογῆς οἱ κατ' ἐξοχὴν βουλητικὲς ἐνέργειες, ὁδηγοῦν εἴτε εἰς τὸ καλὸ ἢ εἰς τὸ κακόν, εἰς τὴν ἐλευθερίαν ἢ εἰς τὴν ἀνελευθερίαν, εἰς τὸν πολιτισμὸν ἢ εἰς τὴν βιαιοπραγίαν. Αὐτὲς οἱ πράξεις τῆς προσωπικότητος, ἢ ἄλλοιῶς εἰπομένα, τὰ νοήματα τῶν πράξεων, ἀποτελοῦν τὴν ἱστορίαν, τὸν ἀνταγωνισμὸν τῶν ὀλικῶν ἀφορμῶν καὶ τοῦ νόμου τῆς ἐλευθερίας. Κάθε ἔργο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἢ καὶ τῆς θρησκείας εἶναι καρποὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ αὐτοῦ, κατὰκτηση πνεύματος, συνειδητοποίηση πνεύματος, πολιτισμὸς. Ὁ πολιτισμὸς εἶναι ἐλευθερία.

Ἀλήθεια ὅ,τι ἔγινε ἄξιο ὡς τὰ σήμερον δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα, καμμιὰ σημασίαν, δὲν θὰ ἦταν συνειδητοποίηση πνεύματος ἂν ἦταν ἔργο τυχαῖο ἢ ἀναγκαῖο, ἂν δὲν ἦταν ἔργο τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ τέτοιους καρποὺς ἡ ἐλευθερία, ἂν τὶς ρίζες της δὲν τὶς εἶχε εἰς τὴν γῆν, εἰς τὴν ἕλην, ἂν δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ ἡ ἕλη τὸ μέσο τοῦ σκοποῦ, ὁ φαρῆς τοῦ πνεύματος, ἡ πραγματικότητα τῆς ἐλευθερίας.